

MAGYAR
PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI
FIGYELMEZŐ.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

Negyedik füzet.

1872.

Április.

I.

A magyar református lelkészek évi fizetésének értéke a XVII-dik század elején Debrecen vidékén.

Vajjon milyen lehetett századokkal ezelőtt tisztos magyar protestáns lelkészlelődeink évi fizetése, s mi lehetett e fizetés összes értéke? Vajjon küzdöttek-e az életfentartásának, a mindennapi kenyér beszerzésének aggasztó gondjaival, vagy éppen ama paizsos férfiuval az inséggel, miként a mi korunkban, fájdalom! sok magyar protestáns lelkésznek és tanítónak küzdenie kell? . . . . Oly kérdések ezek, amelyeknek fejtegetése már pusztán a történelem szempontjából is igentanulságos lehet. De az sem lehetetlen, hogy az ily vizsgálódásoknak s azok eredményeinek gyakorlati tekintetben is lehet némi haszna a magyar protestáns közönségre. Ha nevezetesen látják a most élő magyar protestáns hívek, hogy őseik tisztességesen táplálták az ő lelkipásztoraikat oly időkben is, amidőn egymást érte a nyomor és a vész a hazában, s a protestáns magyarságra gyakorta el lehetett mondani, hogy „hátán háza, kebelében kenyere:“ akkor lehetetlen, hogy ők is, t. i. az utódok, a buzgó elődök dicső nyomaiba lépni ne ohajtanának. És pedig anyivalinkább, mert a vallás és közoktatás mezején fáradozó fér-

fiak megérdemlett tisztességes ellátatása nem egyéb mint a társadalom valódi közjavanak, legnemesebb érdekeinek előmozdítása.

Kitűzött tárgyunkról tüzetesen és kimerítőleg értekezni most távolról sem szándékozom; csupán a megnevezett időre és vidékre vonatkozólag hozok fel tájékozó történelmi adalékokat.

A debreceni egyházmegye legrégibb meglevő jegyzőkönyvében, amely 1615. april 7-dikén kezdődik, az 1621-dik évről, Varsányi Dániel akkori esperest, feljegyzette a nevezett egyházmegyében akkor élt lelkészek és tanítók évi fizetését.

Lássunk néhány példát.

Beszermeny. (Értsd a mostani Hajdu vagy korábban Rác Bösörményt.) Késpénz a miniszternek 150 — későbbi jegyzet szerint 200 forint; buza 65 köből; algabona 35 köből; 65 mezei boglya széna; magok behordják és rakják; 2 verő disznó; 1 dézsa túró; őszszel is egy szekér hat ökrével vizi malomba, tavasszal is egy szekér (t. i. örlendő buza stb. szállítására;) elegendő fa.

Nánás. 100 forint; buza 40 köből. árpa és köles 35 köből; elegendő örlés; 20 szekér fát s nádat is adnak; 55 boglya széna.

Csege. Minden ágytól 50 dénár; egy-egy negyed buza, hat kaszás, egy porcé (disznó) vagy 3 forint, turóért 1 frt, minden embertől egy-egy szekér fa.

Tedej. Késpénz 24 frt, buza 44 köből, turó 1 dézsa; egy verő disznó, 1 pint vaj, egy pint méz; egy-egy boglya széna, egy nyilas vetés, tíz tíz kéve nád, öt szekérfa, örlés elegendő.

Polgár. Késpénz 100 frt, buza 50 köből; 25 köből algabona; 14 szekérfa, 8 kaszás, magok felgyűjtik és behordják; 2-szer malomba egy-egy szekér; kóró vagy nádvágni 4 ember, magok behordják. — Tehát egy kétségtelen adat, hogy Polgáron valaha szép ekklézsiánk volt, mignem azt, mintszinte az egyekit is a klérus üldözése végképen ki irtotta.

Szoboszló. 150 frt, buza száz negyed, algabona ugymint köles és árpa 100 negyed; 20 kaszás, magok felgyűjtik s berakják; 2 hizott porcé, 1 dézsa túró; minden tizedből egy-egy szekérfa, 500 kéve nád.

Ujfalu. 75 frt, buza 80 nyolcas (félvéka?), algabona 50

nyolcas, egy dézsa turó, avagy 3 frt 25 dénár, 1 porcé, fa elegendő, 500 kéve nád; 16 kaszás, magok felgyűjtik s behordják; 16 nyolcas mag alá való szántás ősszel; gyöpszántás tavasszal 25 kerülés 12 zsák buza örlés; 3 pint vaj, 3 pint méz.

Derecske. 43 frt, buza 65 nyolcas, 33 nyolcas algabona, 1 dézsa turó, egy porce, elegendő fa, minden marhás embertől egy-egy boglya széna; az Fekete István uram malmából az előtt decima volt, de mostan az szűk időre nézve egy nyolcas egy hétre; a Petneházi uram malmából is, supplicatiójával Boghacsi uram ilyenképen nyerte meg.

Szent Péterszeg. 28 frt; buza 40 nyolcas, algabona 25 nyolcas, két hóld őszi szántás a predikátor magvával, a falu aratja és hordja be; tavasszal is két hóld szántás, föl nem aratják, de behordják; egy-egy boglya széna minden háztól, elegendő fa; egyszer a falunak mindenféle fejős marháját, tehenét, juhát megfeji.

Thépe 55. frt; buza 75 véka, algabona 40 véka, 1 dézsa turó, egy porcé, 8 sajt, 4 pint, vaj, 3 itce méz, hat köből vetés, egy-egy boglya széna; elegendő fa és örlés.

Debrecen. „Egyenlő fizetések mind az két predikátoroknak, két-kétszáz flo; két-két verő ártány; két-két hordó bor 12—12 csöbrös; házokhoz fa eleghedendő; — kenyerekre, abrakjokra és szénájokra a szováthi jobbágyok deputáltattak; buzát, árpát, kölest vegyenek, azt az szovathi jobbágyok elvetik, fölaratják, és szemöl a predikátoroknak beszolgáltatják.“ —

Stóla alig van két-három helyen feljegyezve. Nyir-Adonyban, ahol hajdan szinte igentekintélyes ref. ekklézsia volt, a keresztelelésért egy tyukot és egy kenyeret kapott a lelkész; Boldogfalván és Pályiban az esketés 40 dénár volt, szintegy Fehértón is, ahol a halotti predikétióért 1 forintot adtak. Vámos Pércsen „esketéstől, ha lakosok 40 dénár, (későbbben 100-ra van igazítva) ha kívülvalók: amint megalkhatnak.“

Midőn a magyar református lelkészek hajdani fizetésének vagyis évi jövedelmének értékéről vagyon szó, nem kell felednünk, hogy ők az ország több vidékén s épen Debrecen tájékán is, az ugynevezett t i z e d n e k stb. rendszeresen és törvényesen birtokában voltak. Fényesen bizonyítja ezt a többek közt I. R á k ó c z y

György fejedelemnek Kolosvárott 1631. Decemb. 10-dikén kelt parancsa, melyben a hatósága alatt lévő magyarországi vármegyéknek komolyan meghagyja, hogy „a modo in posterum, successivis semper temporibus magyarországi birodalmunkban lévő vármegyékben a d é z m a , q u a r t a , v a g y o c t a v a annakelőtte a predikátorok számára, a megholt Gabriel fejedelem idejében is, ő felsége haláláig járt és jutott, ennekutána is mindenkor azonképen mint ennekelőtte, plenarie et integre a partiombeli vármegyékben levő predikátoroknak, magok számokra, békességben percipialni hagyja és engedje, és azért őket, sub quovis colore et praetextu, semmiúton vagy módon meg ne háborgassa, sőtinkább mások ellen is megoltalmazni igyekezzék hűségtek.“ Hogy pedig e tized stb. igensok helyütt mily tekintélyes jövedelem lehetett: azt maga a tisztelt olvasó is könnyen megítélheti.

Mind a fentebb közlött, mind a többi fizetések általános jelleméül kimondhatjuk, hogy az ugynevezett naturalék által a lelkész és családja a leglényegesebb élelmi szerek dolgában teljes mértékben sőt bővségesen el volt látva. A nagy mennyiségű széna, nagy mérvű jószág tartást biztosított, ami nemcsak a házfentartásnak, hanem pénzszerzésnek is egyik fő forrása lehetett. Tüzi fa s általában tüzelő, a mennyiség meghatározása nélkül, volt anyi, amennyi kellett. Igenis, mert miként külföldön ugy hazánkban is általában követték amaz igenegyszerű és természetes elvet, hogy a község lelkésze minden olyan naturaléból amely magának a községnek határán található vagy termelhető volt, ne szükmarkulag, hanem anyival láttassék el amennyi háza fentartására valóban szükséges. Azt, hogy pl. oly községben, amelynek erdeje elegendő volt, pénzen vegyen a lelkész tüzi fát, hajdan képtelenségnek tartották volna. Már a debreceni papoknak pl. nemcsak fájok, hanem buzájok, árpájok, kölessök és szénájok minden évben anyi volt, amennyit épen kívántak. Szántó földet, kaszálót tetszésök szerénti mennyiségben fogattak fel s nem volt gondjok napszamosokra sem.

Az 1753-dik évben vizály támadván a debreceni lelkészek és a városielöljárók között a fizetés dolgában, az általunk fentebb közlött fizetésre ezt jegyzik meg a lelkészek egyik levelökben:

„Menyire szállítottatt le ebből az állapotjából az ekklesiasti-

kusok salariuma, megtetszik, ha az akkori a mostanival egybevetetik; ugyanis 1. a borbéli salarium ezelőtt 24 cseber volt, most 20-ra redukáltatott; 2. a tüzi fa is pénzre fordittatván, ennek is közel fele subtrahaltatott; — amely minékünk és a következőknek annál károsabb és sajnosabb, mivel a reductio olyan időben lett, melyben a fa olcsó volt, most pedig kétanyi áru és naponként drágodik; 3. széna is az előtt indeterminate ugyan, de kétségkívül több volt; azután hét szekérre, azután kettőre redukáltatott; azután az is csak gratuitumnak tartatott, most pedig egészen subtrahaltatik. 4. A szováti portió (birtokrész) azelőtt a miniszteriumé (a lelkészi hivatalé) volt, most annak minden haszna a publikumba mégyen; úgy látszik, hogy az igazság és az Isten törvénye kívánja, hogy ezt a szent eklézsia tartozik más uton a miniszteriumnak visszafordítani.“

Most már arra nézve igyekezzünk némi tájékoztatást nyújtani, hogy a kérdéses időkben, minemű értéke lehetett a meghatározott menységű készpénz fizetésnek és a stolának?

Azt hiszem, hogy általános elvül kimondhatjuk, miszerént a pénz értéke vagy bece mindenkor attól függ, hogy egy bizonyos meghatározott menységű pénzért mennyit lehet beszerezni az élet fentartására szükséges dolgokból. Így pl. midőn egy köből buzát meglehetett szerezni 2 forinton, bizonyosan nagyobb volt a pénzértéke, mint midőn ugyanazon köből buzáért s ugyanolyan pénzből 12 forintot kellett adni. Midőn egy pár csizmáért nem kellett többet adni 1 frtnál, akkor ennek az egy forintnak értéke anyi volt mint most 8—10 forinté stb.

Kővári László. A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából, Pest. 1860. című érdekes művében, az 54—55-dik lapokon, többrendbeli oly érdekes adatokat találhatunk, amelyekből meghatározhatjuk hogy mily értékű lehetett a készpénz a kérdéses időkben.

A kolozsvári tanács 1595-ben egy fejedelmi ünnepélyre bevásárlásokat tétetvén, az idevonatkozó jegyzékben következő tételek találhatók: egy cipó 1 dénár, egy kenyér 4 dénár, egy tyuk 4 dénár, egy kappan 7 dénár, egy lud 8 dénár, egy juh 50 dénár, egy tavalyi tinó 2 frt, egy köből buza 2 ft 10 dénár, egy nagy

szalonna 4 frt 25 dénár; száz lécszeg 12 dénár, egy szekér széna 65 dénár, egy szekérfa 65 dénár.

A fejedelmi korban: egy jó paripa 25 frt, egy pár ökör 12 frt, egy borjas tehén 3 frt, egy borju 1 frt, egy tyuk 3 dénár, egy liba 5 dénár, egy köből buza 48 dénár, egy font hus 1 dénár, egy mázsa vas 5 frt, egy pár férfi csizma 1 frt 40 dénár; egy konc papir 18 dénár. — A XVII-dik század végén nagyon emelkedtek az árak. Debrecenben 1685-ben, drágaság idején egy köből buza 5 frt, kétszeres 4 frt, rozs 3 frt 50 dénár, árpa 1 frt 50 dénár volt. 1698-ban Kővári jegyzetei szerint is egy jó paripa 100 frt, egy pár ökör 90 frt, egy borjas tehén 25 frt, egy tyuk 45 dénár, egy liba 48 dénár, egy köből buza 6 frt, egy font hus 6 dénár, egy mázsa vas 10 frt, egy pár férfi csizma 3 frt, egy konc papir 48 dénár volt. De ez már, mind nyilván drágaság idejére esett.

Egy pár érdekes tájékozó adattal épen közvetlen hiteles forrásokból is szolgálhatok. Az ismertetés alatti fizetéssorozatban a rektoroknak a funustól rendszerint „egy tik s egy kenyér“ adatott; néhány ekkléziában azonban e helyett 12 dénár volt határozva, ez volt tehát egy értékű egy tyukkal s egy kenyérrrel. — A Váradon tartott generalis zsinat 1642. azt határozta, hogy ahol a szénát természetben meg nem adhatják, ott 50 dénárt fizessenek egy boglya szénáért. — Váczi András szoboszlai lelkésznek s debreceni egyházmegyei esperestnek 1641—1648-ról egykis kézi naplója maradt fen, amelybe feljegyezte, hogy midőn mint esperest utazott, mit fizetett a szekereseknek. Kétszer tett utat Szoboszlóról Váradra és vissza; egyszer fizetett 1 frt 75 dénárt, máskor 2 frtot a kocsisnak, vagy szekeresnek. Ha Debrecenbe vagy Ujvárosra ment, rendszerint 50 dénár szekérbért fizetett. Egy pint bor az ő jegyzése szerint 3 dénár volt. stb.

Mіндеzen adatokban pedig kurta vagy magyar forint-ról van szó, amely állott 50 krajcárból vagyis száz dénárból; a dénár tehát fél krajcár, vagyis $\frac{1}{100}$ forint volt. Ez így állott az általunk felvett időben. A Maróthi György arithmetikájának 1763. kiadása mellett lévő táblázat szerint egy császári arany 5 magyar forintot, egy császári tallér 2 magyar forintot és 20 kraj-

cárt tett. Véleményem szerint, így volt ez a XVII-dik század folyamán is.

Most már a közlött adatokból maga a tisztelt olvasó is könnyen kiszámíthatja és számítsa is ki, hogy az élelmi szerek s más az élet fentartására mulhatlanul szükséges cikkek hajdani és mai árát vévén fel alapul és öszve hasonlítás végett, mi értéke volt hajdan egy forintnak, s így a készpénzbeli fizetésnek és stólának s mi értéke van ma?

Érdekes lesz még a fentebbi adatokhoz mintegy pótlékul tudni azt is, hogy Debrecenben, az 1621-dik évi fizetési rendszer szerint, az iskolarektornak — rectori scholae — vólt 40 forintja, továbbá „mindennapi asztala a predikátoroknak egyikénél, melyre fizet a város 50 forintot, egy hordó bort, egy verő artánt.“ Egy művelt egyén évi tisztességes élelmezése tehát, a kérdéses korszakban 60 magyar forintnál alig került többbe; mert az imént említett egy hordó bor s egy verő artány 10—12 forintnál többre bajosan tehető. Hogy állunk ma e tekintetben?

Remélem, hogy az elfogulatlan vizsgálódás bárkit is meggyőzhet a tisztelt olvasók közül a felől, hogy a XVII-dik században eléggé tisztességes volt a református lelkipásztorok fizetése Debrecen vidékén. Nem lehet egészen felednünk azt sem, hogy a régibb idők kegyeletes szokása szerint, a magyar református nép önkéntesen is sok jóval volt az ő lelkipásztoraihoz. Nemcsak a gazdagok az ő tekintélyesebb ajándékaikkal, de a szegény özvegy asszonyok is a tőlök telhetett kisebb adományakkal rendszerént felkeresték az ő lelkipásztoraikat. E szokás, mint azt már másutt megjegyeztem volt még a keresztyénség előtti ó-szövetségi s pogány korból veszi eredetét. Most már ennek különösen a fényesebb városi gyülekezetekben nyomai is alig találhatók. Sőt a debreceni papok már 1763-ban így irtak e tekintetben a tanácshoz: „Idejárul az is, hogy a mi hallgatóinknak, kivéven némely keveseket, az ő prédikátoraihoz való hidégsége majd épen példa nélkül való, úgy hogy minékünk egészben abból kell élnünk, ami rendelt salariumunk vagyon, amikor más ekklézsiák, szeretetbéli jóakarattal a prédikátoroknak élelmét nem kevésbé bővitik.“ Nem épen méltatlan a figyelemre az sem, hogy a régibb időkben a református

lelkésznek, tanárnak, tanítónak, gyermeke tanulói pályán való képeztetése voltaképen nem került semmibe sem. Bármelyik főiskolába adatott is be az ilyen fiu, annak ellátásáról, az intézmények és szokások erejénél fogva, egészen a külföldi akadémiai pálya bevégezéséig csaknem teljes mértékben és rendszeresen gondoskodva volt. Nem volt az példátlan dolog, hogy a magyar akadémikus nemcsak tudománnyal, hanem pénzzel is gazdagon tért vissza hazájába.

Az is ki fog tűnni a fentebbi adatok elfogulatlan egybevetéséből, hogy a hajdani készpénz fizetés és stóla sokkal nagyobb értékű volt mint a mai. A mai fizetés száz forintja alig ér fel a hajdani fizetés tíz forintjával. Menyire kellene most emelni a keresztelési stólát, hogy egyenlő legyen az egy tyuk és egy kenyér árával? Hol van most azon 50 dénár vagy félforint, amelyért egy boglya szénát lehetne venni s melyik szoboszlai vagy debreceni szekeres az, aki megjárna velünk Váradot egypár forintért?

Abban is dicsérni lehet őseink okosságát, hogy pusztán készpénzzel nem fizettek még a városokban sem, hanem kitünő mértékben termékekkel. A német földön sohasem volt és most sincs oly ingatag a pénz értéke mint nálunk, emellett ott mind a rendőrség mind a közvélemény kellően örködik a felett, hogy a közönség élelmi szerek dolgában holmi hamisításoktól, csalásoktól s zsarolásoktól mentve legyen: de azért a német protestáns lelkészek tetemes nagy része, folyvást azt tartja helyesnek, hogy a fizetés naturalékból is álljon. Hát mi mit mondjunk, akiknél csak 1848 óta is oly iszonyu ingadozásoknak volt és folyvást van kitétetve a pénzértéke.

Aki a fenforgó kérdés felett csak egykissé is alaposan gondolkodik, az csakhamar meg fog győződni afelől, hogy a lelkészi és tanítói fizetések célszerű rendezésénél és kielégítő, tisztességes pontra emelésénél nem csupán arról van szó, hogy a társadalom és az élet legnemesebb és legfontosabb érdekeivel foglalkozó egyének ne legyenek kitétetve a nélkülözés és az inség nyommasztó terheinek, hanem szó van itt, az egyházi élet, a valássosság és a közművelődés virágoztatásáról is; mert azt képzelni sem lehet, hogy az oly gyülekezetben ahol a lelkész és tanító

naponként az élet aggasztó szükségei által üldöztetik, egyház és iskola kellő virágzásban lehessen. Azt talán a legutolsó ember is tudja, hogy szomorú képet kell formálnunk egy olyan faluról, amelynek pl. birája és jegyzője még a mindennapi kenyérben sem ehetik eleget s foltokkal és rongyokkal kénytelen fedezgetni inség által elcsigázott testét; hát ha a lelkésztől és tanítótól kellene ezt mondanunk: diszére válnék-e az, bármely vallásu gyülekezetnek is?

Az 1848. Január 22-dikén tisztos vénségben elhalt Brett-schneider, volt gothai szuperintendens, aki mint mérsekelt rationalista theologus, számos műveiről nálunk is ismeretes volt s mindenesetre egy vala a külföld őszinte tiszteletre méltó protestáns egyházi férfai közül, ily című művet is irt a többek között: *Über die Unkirlichkeit dieser Zeit im protestantischen Deutschland. Den Gebildeten der protestantischen Kirche gewidmet, von D. Karl Gottlieb Brettschneider, Oberkonsistorialrathe und Generalsuperintendenten zu Gotha. Zweite vermehrte Auflage. Gotha. 1822. 8 r. 208. l.*

Ezen műben előadja szerző, hogy mily nagy figyelemre méltó fontos jelenségnek kell tartani a protestáns vallásos buzgóság és egyháziasság hanyatlását különösen oly időben, amidőn a római kathólikus klérus és a jezsuiták újból nagy erélyességgel működnek; vizsgálja a forrásokat, melyekből a közönyösség származott s a hatást, melyet az a társadalmi életre gyakorolt s elsorolja az eszközöket, melyek az ő meggyőződése szerint a vész elhárítására s az egyháziasság élesztésére legalkalmasabbaknak látszanak. Ilyenek már: célszerűbb oktatás a természeti és keresztyén vallásban; a közisteni tisztelet kellő javítása; jó egyházszervezet s az állam közreműködése az egyháziasság előmozdításában, a lelkészkar kedvezőbb helyzete.

Ez utóbbi tárgyról is külön szakaszban szól. Hadd álljon itt egykét pont abból, mind általános tanulságul mind különösen azért, mert a mi mostani helyzetünk sok tekintetben hasonló ahhoz, amelyben a német protestáns egyház volt akkor, midőn Brettschneider említett műve létrejött és közkézen forgott.

„A lelkészi kartól, az egyház jótékony hatására nézve vég-

hetetlen sok függ; mert a lelkészek kezében van azon eszközök legnagyobb része, amelyekkel az egyház a maga célját elérheti, mint pl. a tanítás, intés, a sákramentomok kiszolgáltatása s a köz isteni tisztelet vezetése. A lelkészi karnak tudósnak, tiszta jelleműnek, tanítására alkalmasnak és példányszerűnek kell lenni, ha célját el akarja érni. Tisztelnie kell önmagát, áthatva lennie hivatásának hasznos vóltától s tisztét örömmel teljesítenie. Noha pedig a lelkész saját egyéni vallásos érzülete a legbiztosabb alapja az ő hivatalos buzgalmanak: az egyedüli alap még sem ez. A külső körülményeknek kell őt ebben támogatniok; tiszteletet kell iránta kelteni és mutatni, ha azt akarjuk, hogy önmaga és hivatala felett kétségbe ne essék; más életpályán lévőkhöz képest is oly helyzetbe kell tenni a lelkészt, hogy a külső viszonyok által hivatalos hűsége s buzgalma ne csonkittassék, hanem inkább hatályossá tétessék. E külső viszonyok közt legfontosabb a kenyerés és a tisztesség, — anyagi ellátás s köztekintély. Mindkettővel oly mértékben kell birnia a lelkészi hivatalnak, hogy az, a kitünő tehetségeket magához vonhassa, a hivatalban levők nemes versenyét éleszsze, hivataluk iránti kedvöket és örömeiket felköltse s működésüket a gyülekezetre minél hatályosabbá tegye.“

„Ami mi már a kenyeret, vagy anyagi ellátást illeti: ez, nagyon aránytalanul van felosztva a lelkészek között, vagy is nem áll kellő arányban a hivatal fontosságával és terheivel. Egyes parochiák, különösen az olyanok közt, hol a fizetés nagy mérvben naturalékból áll, vannak nagyon jövedelmezők, noha az ily helyeken, sokszor nagyon kevés a lelkész dolga; más helyütt nagyon csekély a jövedelem, holott a hivatal betöltése kitünő észtehetséget és szorgalmat kíván. Legtöbb helyütt pedig . . . . oly csekély a jövedelem, hogy a lelkész évek hosszú során át sem képes oda jutni, hogy valamit szerezhessen. Különösen a városokban, ahol a fizetés legnagyobb részben kész pénzből áll, oly nyomorulttá lett a jövedelem, hogy abból kellően kijöni nem lehet, pedig a dolog természeténél fogva, épen a városokban várnak a lelkésztől legtöbbet mind tudományos ismeretek s szónoki tehetség, mind szorgalom s külső illem tekintetében, s mégis ily helyeken hanyatlott legna-

gyobb mértékben az egyház és a lelkészek tekintélye." Ennek oka egyébiránt, a történelemből könnyen megfejtendő. A legtöbb lelkészi fizetés a reformáció korából veszi eredetét, amidőn a pénznek nagy becse volt. Luthernek egykor a szász választófejedelem egy öltönyhöz való posztót ajándékozott, de ő azt egyáltalában nem akarta elfogadni, mert „fejedelmeknek való ez a szövet ugymond, amelynek rófe hat garas. — Ahol a lelkészi fizetés naturalékból állott, ott nem jöttek létre oly türhetetlen aránytalanságok stb.

A lelkészi jövedelem sok helyütti ily elsilányulásának nem maradtak ki kérlelhetetlen következései. Tehetséges s kitünő képzültségű és nevelésű ifjak, lelkészi pályára nem adták magokat. A hivatalban levő lelkész, hacsak saját vagyona nem volt vagy gazdagon nem házasodott, jövedelméből élni képes nem levén, az élet szükségai által gyötörtetett, pályájával elégedetlenné s a gyülekezet előtt is unottá lett, mert gyakorta rászorult annak alalmazására. Maga és családja leroskad, elaljasul az inség sujja alatt; a szükség illetlen üzletekre, a gazdagok előtti alacsony hízélgésre, fösvényiségre stb. kényszeríti őt. E helyzet annál veszélyesebb, mennél inkább hanyatlik a pénz értéke. — Oh vajha soha ne jöttek volna az emberek azon szerencsétlen gondolatra, hogy a lelkészek természeténybeli fizetését készpénzzé változtassák. Ahol ezt ezelőtt 50 évvel megtették, ott most a lelkészi fizetésből kijönni nem lehet, és ahol most tennének ilyet, ott 50 év mulva szinte be fogna állani ez az eset. Az ily intézkedéssel nem javítanak, hanem megnyomorítják a lelkészi fizetést.

Kiemeli Br. azt is, hogy a politikai hivatalnokok vagy más világi pályán lévő egyének helyzete kedvezőbb a lelkészekénél még azon esetben is, ha határozott fizetésök kevesebb. Igenis mert azok oly mellékes foglalkozásokat s jövedelemforrásokat nyithatnak maguk számára, milyeneket a lelkészek, egyáltalában nem. A más pályán lévők működési köre és jövedelme ismereteikhez, tehetségökhöz és szorgalmukhoz képest növelhető; de a lelkészi nem. Neki akármilyen jeles és szorgalmas ember legyen, s legyen bár kevés vagy számos tagokból álló családja: mindez, anyagi helyzetét és sorsát tekintve minél kevesebbet használ.

Mellözöm már Br. többi ide vonatkozó nézeteinek ösmertetését, de nagyon ajánlom azokat az illetők figyelmébe, a következő művel együtt, amely szinte méltó lenne minél többek gondos tanulmányára :

Hagen, Die pfarramtlichen Besoldungen, vom Standpunkte der Moral, und der christlichen Religion sowie der Geschichte, Politik, und Oekonomie betrachtet. Neustadt a. d. Orla. 1844. 8 r. 454 l.

Eltekintve ez úgy azon gyakorlati és gazdasági pontjaitól, amelyekhez én illetékesen nem szólhatok : csak a következő tételeket vagyok bátor az illetők becses figyelmébe ajánlani :

A lelkészi, tanári és tanítói fizetések alapját ne egészen készpénz és kivetett adó, hanem a lehető legnagyobb mértékben földbirtok és természetények alkossák, de oly módon, hogy a lelkészek stb. mind a gazdálkodásba s üzérkedésbe merüléstől, mind a gyülekezeti előjárókkal s egyes tagokkal való kellemetlen érintkezésektől mentve legyenek.

A díjazás a készütséghez, munkához és szorgalomhoz mért legyen.

Ahol hajdani időkben a vallás és közművelődés fentartásának ingatlan, pl. földbirtok alapjai voltak, de ezeket a polgári községek átvették s világi célokra fordították, — vagy eredeti minőségben vagy hasonló szilárd értékben vissza kell azokat állítani ; ezt kívánja az alapítványok szentsége iránti tekintet s azon európaszerte elősmert elv, hogy ami egyszer egyházi és kulturai szükségek fedezésére alapított, azt mindaddig, míg ily szükségek léteznek, más célokra fordítani nem szabad. Nem is egyeztethető meg az igazsággal és méltányossággal, hogy az egyházi és iskolai szükségek fedezésétől a szilárd ingatlan alapok elvonattassanak, más célokra forditassanak, a lelkészek és tanítók fizetésének forrásául pedig a gyűlöletes, ingatag és emellett igen költséges kezelésű papbér és évenkénti adó jelöltessék ki.

Szigoruan végre kell hajtani az 1868. LIII. t. c. 23. §-sát : „Különböző vallásfelekezettiek által lakott községben és városban, mely házi pénztárából egyházi célokra vagy valamely felekezeti

iskola javára segélyt szolgáltat ki, e segélyben igazságos arány szerént minden ottan létező vallásfelekezet részesítendő.“ —

Több nagy gyülekezeteinknek pedig, ha ugyan kebelőkben a vallásosság és közerkölcsiség virágzását őszintén akarják, készen kell lenniök a templomok s a lelkészi állomások szaporítására, mert a mostani szörnyű állapot, 8, 10, 12 ezer lélek egy lelkészre, óriási nagy templomokkal, amellet, hogy a protestáns egyházi élet és isteni tisztelet valódi céljával nem egyezik, nem egy-két lelkész egészségét és életerejét idő előtt leveri. —

Révész Imre.

II.

Az egymással tusakodó iskolarendszerek.

Vajha immár megérhetnők a kezdetnek végét!

Kerek számban öt éve, hogy ismét magyar oktatásügyi miniszter gondozza országunk nevelésügyét, s három éve, hogy az elemi oktatásügy érdekében országos törvényre hivatkozhatunk.

Valóban szép idő, s ámbár hallottunk már száz meg száz nyilatkozatot a nevelés ügyében, de, legalább én, még sem merném állítani, hogy elértünk volna a kezdet végeig.

Az 1868-dik évi 38-dik törv. cikk ugyanis voltaképen három iskolarendszert ruház föl a nyilvánosság jogával, u m. az állami v. hivatalnok-uralmi, a r. kath. értelemben egyházi v. papuralmi és a szabad p. o. a protestáns iskolarendszert. De mivel némelyek iskolaügyi eljárásaikban ma sem tartják szemök előtt az iskolarendszerek eme különbféleségét, azért vagyok kénytelen azt mondani; nem jutottunk el még a kezdet végeig sem, teendőink alfáját képezvén a rendszerek valamelyikének minden következményeivel egyetemben való elfogadása.

Ki ne tudná ugyanis, hogy oktatásügyi kormányunk a mult nyáron több helyen tanítóképezdei tanfolyamokat nyitott volt? s ki merné tagadni, hogy ezeknek ne lett volna haszna? Csakhogy — legalább az én tudomásom szerint — e jótékony intézkedés nyomán keletkezett vagy legalább kapott lábra azon szerintem

célra nem vezető mozgalom is, amely vármegyénként igyekszik alakítani a tanító-egyleteket, s aztán e mozgalom épen olyan formán akasztja fenn mindhárom iskolarendszer fejlődését, mintha három, egymás mellett egy irányban haladó kocsiközül az egyik egyszer csak keresztülállaná a más kettő útját, s ezzel egyrésztől társait tartóztatná fel ugyan, de másrésztől maga sem haladhatna csak egy tapodtat sem.

És az eredmény? nevelésügyünk nem fejlődhetése, pedig a 38-dik törvénycikk, azt hiszem, épen a nevelésügy érdekében bocsátotta versenyre a különböző iskolarendszereket.

Hogy azonban magamat a t. olvasó előtt érthetővé tegyem, szükség valamit szólnom az iskolarendszerek jelleméről.

Századok óta szokás volt, s szokás még ma is, az iskolát alapítója, fentartója nevével jellemezni. Így p. o. a 38-dik törvénycikk is emlegeti az állami, községi, felekezeti és magán iskolát, valószínűleg azt értvén alatta, hogy egyiket fizeti az állam, másikat a politikai község, harmadikat valamelyik egyház-község, negyediket pedig egy, vagy több magán egyén.

Én azonban bármely iskolára nézve legszembetűnőbb jellemvonást látok abban: ki kezében van az iskolai hatalom? t. i. a törvényhozó, ítélő és végrehajtó hatalom, természetesen az állami főfelügyelet alatt.

Ha már az iskolai hatalmat nézvé, látom:

1. hogy az u. n. állami és községi iskolákra nézve a hatalom az állam, illetőleg az oktatásügyi miniszter kezében van, természetesen azt mondom: ez állami v. hivatalnok uralmi iskolarendszer.

2. Római kath. atyánkfiaiánál pedig látván, hogy az iskolai hatalom még eddig a plebánus, esperes, püspök, érsek és pápa kezében van leginkább, mégpedig az érdektársak t. i. a szülék lehető legteljesebb kizárásával: világos, hogy ez papuralmi v. hierarchikus iskolarendszer.

3. Végre látván a protestáns iskolákban, hogy itt az iskolai hatalom az érdektársak v. szülék östársadalmánál és — az ezelőtt háromszáz évvel létezett egyetemes társadalmi viszonyok-

„hoz mérten” — a papságnál mint szakembereknél, vagyis: az egyházközség-, egyházmegye-, egyházkerület és egyházegyetem — illetőleg ezek képviselő testületénél van: meg vagyok győződve, hogy ez szabad iskola.

Mert ha a szabadság nem egyéb, mint a magunk dolgának eligazítására való jogosultság; s ha a gyermek első sorban a szülőké — habár az egyház és az állam a gyermek, mint jövődöbeli tag iránt nevezetes igényekkel léphet is fel —: a prot. iskola szabad, mert benne az iskolai hatalmat első sorban épen a szülék, mint gyermektulajdonosok és az általok szabadon választott szakemberek gyakorolják.

Sőt a prot. iskola szabad jellemvonását nem semmisíti meg azon ellenvetés sem, hogy a pap ma már nem szakértő nevelő, vagy legalább nemcsak ő az, mivel ma már nemcsak egyedül a vallástudomány a nevelési tantárgy, mert a protestáns egyházi és iskolai társadalomnak jogában áll az iskolai szakemberség jogait és kötelelességeit úgy osztani meg a pap és a tanító között, amint legjobbnak látja, s ha célszerűnek találandja valamikor át is ruházhatja papjáról tanítójára egész mértékben, sőt ha tetszeni fog, állithat egészen önálló prot. v. szabad iskolai társadalmat, s engedélyért nem kell senkihez fordulni, mert e jogot megszerezték neki dicsőült ősei, mégpedig drága vérök hullásával, s e jogát a 38-dik törvénycikk is elég világosan elismeri.

Ilyen élesen különböztvén egymástól a hazánkban nyilvánossági joggal bíró iskolarendszerek, nem vagyok képes belátni: miként lehet a különbéle jellemű iskolák tanítóiból vármegyénként egyesületeket alakítani, mert nézzük csak: mik a tanító-egyletek teendői?

Első sorban. Az egyleti tagoknak az iskolai törvényes felsőbbstől eredett intézkedések életbeléptetésére szolgáló, minél több oldalú, s minél alaposabb képesítése.

Második sorban. A szükségesnek mutatkozó intézkedéseknek a maga rendes útján való kezdeményezése.

Harmadik sorban. A törvényes felsőbbség felszólítása kö-

vetkeztében egy vagy más tekintetben adandó testületi vélemény megkészítése, felterjesztése.

Vegyük már gyakorlatilag. A nevelési munkában háromféle személy szokott szerepelni, u. m. a növendék, a szülék és a nevelő. A növendékek alkotják magát az iskolát, a szülék az iskolai társadalmat, a nevelők szerepelnek mint szakemberek. Az iskolai hatalom figyelme rendszeren e három valamelyikével foglalkozik, vagy legalább kellene, hogy foglalkozzék.

Már most mit csinálhat a különféle jellemű iskolák tanítóiból alakult egyesület, hogy tagjait a törvényesen fennálló viszonyokkal megismertesse mind az iskolát, mind az iskolai társadalmat, mind pedig a szakembereket illetőleg? Elkezdíti az állami intézetek szabályrendeletein, s elvégzi majd a szabad iskolák nyomtatott jegyzőkönyvein.

Nem jut ki erre se az idő, se az erő, se a költség.

És ha valamit kezdeményezni akar? Egyik fordítja szemeit az oktatásügyi miniszterre, másik a nagyméltóságú és főtisztelendő püspöki karra, a harmadik pedig a n. t. egyházmegyére és a főt. egyházkerületre.

Bajosan lehet így valamit kivinni, külön-külön pedig s kiki a maga útján járva, mégis csak tehetne mindenik valamit, s a haza épen ezt követeli.

S ha valamelyik főbb iskolai hatóság véleményt kér, hogy véleményezzen a protestáns tanító az esztergomi érseknek? és viszont?

Félre tehát minden akadálylally! menjen minden tanító a maga iskolája jellege szerinti egyesületbe, legyenek a különféle egyesületek egymással pályatársakat megillető, testvéri viszonyban, s abban versenyezzünk: melyik rendszer fejt ki szebb sikert? Mindenik rendszerben van valami életrevaló, ezt szépen eltanuljuk egymástól, s idővel tán csak elporlik egygyélehetésünk útjában álló ama hirhedett tizenhárom botránykő, t. i. a hét hitfelekezeti és a hat nemzetiség is. Ekkor aztán majd boldogok leszünk, addig csak vivjon mindenki a maga módja szerint.

Szakács Mózes.

T Á R C A.

1.

A helv. hitv. dunamelléki, dunántúli és tiszántúli superintendentiák részéről az egyház és iskola ügyében Ő császári, királyi Apostoli Felsége előtt ápril 20-án megjelent küldöttségnek előterjesztése és Ő Felségének legkegyelmesebb válasza. 1857.

Csász. kir. Apost. Felség! Legkegyelmesb Urunk!

Mint a dunamelléki, dunántúli és tiszántúli helv. hitv. egyházkerületek kiküldött képviselői hódolatteljes alázattal jelentünk meg Felséged előtt a végett, hogy egyházunk fenforgó rendezése tárgyában tartandó közzsínat iránti kérelmünket, mely mind a négy superintendencia részéről a maga útján már külön-külön fölterjesztetett, trónja zsámolyához letevéen, e kérelmünket gyámolító okokat röviden legmagasb figyelmé alá terjesszük.

Midőn Felségednek 1851. dec. 31-kén közzétett legmagasb kibocsátványában kimondatott „hogy Cs. Kir Apostoli Felséged — minden törvényesen elismert egyházat és vallásfelekezetet a nyilvános közös vallásgyakorlat jogában, ügyeinek önálló kezelésében, továbbá a vallás-, oktatás- és jótékonycélú intézetek és alapítványok birtokában és élvezésében megtartani és védeni akar“; — ezen örök emlékezetre méltó fejedelmi szó elegendő volt arra, hogy egyházunk fájdalmasan érzett megszoríttatását mint csak ideiglenest türelemmel viseljük és fiui bizalommal várjuk be, míg egyházi ügyünk annak idejében rendes és törvény- s szokásszentesítette úton zsinat által eldöntetnék

Fájdalmas helyzetünkben megújult, sőt növekedett reményünk Felséged magas kormányának 1854-dik évi julius 11-kén 15269-dik szám alatt kelt kegyes kibocsátványa következtében, mely nemcsak egyházunk eddigi kivételes állapotát némi részben megszüntette, hanem egyszersmind közel kilátásba tette, hogy Felséged magas kormánya régi jogaink s az 179°/₁-diki 26-dik törvénycikk nyomán egyházunkat nem sokára azon helyzetbe teendi, hogy belrendezését maga eszközölhesse.

Ily remények közt vettük Felséged vallás- és közoktatásügyi Ministeriumának „a magyarországi evang. két testvérhitfelekezet egyházügyeinek képviseletét és igazgatását tárgyzó törvénytervét oly kibocsátással, hogy belrendezését maga eszközölhesse.

csátvány mellett, hogy a feletti véleményünket előadván, ennek nyomán egyházi ügyünk véglegesen megállapíttassék.“

Azonban midőn Felsőged magas kormányának ezen atyáskodó gondoskodását nem lehetett tiszteletteljesen nem fogadnunk, másfelől hitvallásunk iránti szent kötelességünk és törvényes egyházjogainkhoz hű ragaszkodásunk nem engedte, hogy ez ügy végelintzését azon az úton eszközöljük, mely elbűnk kijelöltetett.

Egyházunk törvényes jogai, melyek alapján az egyház-rendezés egyedül létesíthető, oly közös jogok, s az összes egyház oly el-sajátíthatlan kincse, mely felett rendelkezni egyes superintendentiának a dolog természete szerint nem lehet és fenálló hitelveink, törvényeink és canonaink szerint nem is szabad. — A miért is valahányszor az 1848 előtti egyházkerületi gyűlésekben is a törvénykezésbe, s különösen az egyházigazgatás módjába vágó kérdés került szőnyegre, mindannyiszor a gyűlés annak elintzésére magát illetéktelennek nyilatkoztatá, s az ügy érdemleges eldöntését leendő zsinatra utasítá.

Erősen hiszszük, hogy Cs. Kir. Apostoli Felsőged bölcs figyelmét ki nem kerülte azon tapasztalati igazság, miszerint a legüdvösebb törvények is, melyek nem az evangyéliomi hitfelekezetnek belőlről folyó vallásos meggyőződésén, hanem kívülről eredő kormányintézkedéseken alapulnak, távol attól, hogy a kedélyeket megnyugtatóknak, inkább mindig új aggodalmakat szülnek, mert azon elveket is megingatják, melyek az evangyéliomi egyház törvény által biztosított önállóságában gyökereznek. — A törvények és külhatalmak által garantirozott békekötések erejével biztosított emez önállóságunk jogérzete is igényli, hogy közügyeink rendezése saját magunk egyetemének kebeléből indulván ki, úgy terjesztessék Felsőged legmagasb színe elibe.

Neveli az egyes superintendentiák részéről elkülönítve adandó vélemények utjáni elintzés lehetetlenségét még az is, hogy a vallás- és közoktatásügyi Cs. Kir. Ministerium törvényjavaslatában az iskolák ügye nem is említettik, holott hitelveink szerint nekünk az iskolát az egyháztól elválasztani nem szabad s közös a meggyőződés, hogy az 179°/₁-iki 26-diki törvénycikk 5-ik §-a értelmében teljes önrendelkezésünk alatt álló iskolák nélkül a legcélszerűbb egyház-rendezés mellett is egyházügyünk tövemetsett fához hasonló.

Felsőged Császár és Apostoli Király! Midőn ezen lelkiismeretes meggyőződésünkből és vallásunk iránti buzgóságunkból eredett szavainkat fiúi bizodalommal öntjük ki Felsőged atyai szíve előtt, egyszersmind hódoló tisztelettel és alázatossággal könyörgünk, méltóztassék Császári Királyi Felsőged bennünket a törvényben gyökerező autonomicus állapotunkba a zsinatot megelőzőleg mielőbb is legkegyelmesebben vissza-

helyezni, s így presbyteri hatóságaink törvényszerű kiegészítése után az eddigi törvények és gyakorlat szerinti képviseleti alakban összehívandó zsinattartását lehetővé tenni s arra kegyelmes engedélyt adni, hogy abban eddigi canonainkból hitelveink alapján, a tartozó tisztelettel fogadott törvénytervnek is figyelembevételével egyházi szerkezetünket nem megváltoztatva, de csak tökéletesítve rendezhessük s egy sz r r s mind iskoláinkat is, melyek egyházi létünknek életgyökeire s ezzel minden körülmények közt folyvást elváhatlanul összefüggöttek az 179°/₁-ki 26-dik törvénycikk 5-dik §-a értelmében magunk szervezhessük, s ekképen lelkiismeretünket az egyházi és iskolai élet tekintetében megnyugtathassuk.

Minek folytán az iskolaügyet illető kérelmünket tisztábban kifejezni óhajtva, esedezünk, méltóztassék legkegyelmesebben megengedni, hogy addig is, míg tartandó zsinat által egyházi és iskolai ügyeink végelintézését eszközölhetnők, mi iskoláink felett az 179°/₁-diki 26-dik törvénycikk 5-dik §-a értelmében, a mindenkor tisztelettel fogadott felsőbb felügyelet mellett, autonomicus törvényszerű testületeink által magunk rendelkezessünk, a többször idézett törvénytől eltérő megszorítások alól felmentessünk, és hogy ily értelemben rendezendő iskoláink státusérvénytel birjanak.

Ennek következtében a superintendentiáknak mind a zsinattartást, mind az iskolákat és jelesen a nemzeti nyelvet illetőleg általános érdekű közóhajtást kifejező folyamodványaikat alázatosan benyújtani és Cs. Kir. Felsőged atyai legmagasb kegyelmébe ajánlani bátorokodunk.

Kik egyébiránt buzgó könyörgésünkben kérvén az Istent, a királyok királyát, mennyei atyánkat, hogy Felsőgednek és egész Császári Uralkodó házának hosszú, boldog életet és dicsőséges országglást engedjen, egész hitfelekezettünket és magunkat Császári Kir. Apost. Felsőged legmagasb kegyelmébe alattvalói hódolattal ajánljuk.

Ő Felsőge e beszédet meghallgatván, legkegyelmesebben így válaszolt: *Kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kívánságaikat.*

Legyenek meggyőződve, hogy Én helv. hitvallásu alattvalóimnak csak javát kívánom, ellenben elvárom, hogy Önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek.

A küldöttség tagjai voltak: *Gyürki Pál*, belső titkos tanácsos; *Lónyai János*, belső titkos tanácsos; *Nagy Mihály*, superintendentens; *Báthory Gábor*, superintendentensi helyettes; *Balogh Péter*, superintendentensi helyettes; *Zsoldos Ignác*, cs. kir. semmitő törvényszéki tanácsos; *Hubay József*, cs. kir. főtörvényszéki tanácsos; *Sárközy Kázmér*, segédgondnok; *Sárközy József*, segédgondnok; *Tisza Kálmán*, segédgondnok; *Vályi János*, segédgondnok; *Révész Bálint*, egyházkerületi főjegyző;

Benedek Lajos, esperes; *Széky Béla*, esperes; *Nagy Zsigmond*, esperes; *Dobos János*, lelkész; *Ballagi Mór*, theol. tanár; *Lónyay Menyhért*, *Máriássy Béla*, gr. *Teleky Gyula*, gr. *Vay Dániel*, *Gyürky Ábrahám*.

2.

Ballagi ur siralmai.

(Folytatása és vége.)

Hazánkban, az 1849-dik évi gyászos fordulatot követett ötvenes évek alatt, az akkori, jezsuitai szellemű és szertelenül tulbizakodott osztrák kormány mindent centralizálni és germanizálni törekvő erőlködéseinek iszonyu korszakában, a protestáns egyház és iskolák törvényes szabadsága végpusztulással fenyegettetvén, különösen lelkészeink és tanáraink hűsége folytonosan erős próbára vala téve. Hogy ezen időben, az egyházat Ballagi ur szólaltatta volna meg, az teljeséggel nem áll. Már 1850 közepén, mintegy 70 hű fia a magyar protestáns egyháznak, egy emlékiratot nyújtott be a buzgó protestáns Mária Dorothea főhercegnőhöz, József nádor özvegyéhez, az autonomia ügyében. Az aláírók legnagyobb részben lutheránusok és Budapest vidékiek. Ott van Bauhoffer, Fabó, Székács, Török, Dobos stb.; vannak több tanárok is, de Ballagi ur nevét itt nem találom, pedig ha sejtelmem nem csal, ő még ekkor lutheránus vala, amit különben egyáltalában nem szemrehányásként említek fel. 1850 után is, több ízben szólottak az egyházi és iskolai autonomia ügyében és pedig egyenesen magához a Felsőhöz az akkori superintendensek, kormányzó bizottságok és küldöttségek, s azt hiszem, hogy ezekben és ezek által, különösen a törvényesen választott superintendenseket és esperesteket érte, sokkal inkább az egyház szólott, mint a Ballagi ur kalendariuma vagy lapja által.

Az 1857-dik évi ápril 20-kán, három „helvét hitvallásu“ superintendenzia részéről, egy küldöttség állott a Felsőg előtt Bécsben. E küldöttségnek már tagja volt Ballagi ur is, természetesen mint helvéthitvallásu theologiai tanár, mert különben mit keresne a nyilván, tényleg és hivatalosan helvéthitvallásuaknak nevezett kerületek küldöttei között?

Fel lehet, sőt fel kell tennünk, hogy mindazon alapelveket és tételket, melyeket e küldöttség, a Felsőg előtt kifejezett, Ballagi ur is osztotta, önként és szabadon, mert hiszen ott bármilyen kényszerítésnek is, semmi legkisebb helye nem lehetett.

Ezen küldöttségi előterjesztésben, melyet fentebb, egész terjedelmében közlök, az időkhöz és körülményekhez képest elég bátran, vilá-

gosan és szabatosan ki vannak fejezve a többek közt a következő alap-
tételtek is:

az egyházi belrendezésnek eszközlése, magát az egyházat
illeti;

e rendezésnek egyedül az egyház törvényes jogainak
alapján kell létesíttetnie;

ezen jogok, az összes egyház elsajátíthatatlan kincsei;

a törvényeknek az evangyéliumi hitfelekezet belőlről fo-
lyó vallásos meggyőződésén, nempedig kívülről eredő kormányin-
tézkedéseken kell alapulni, stb. stb.

Vallotta tehát ekkor Ballagi ur is az egyház autonómiáját,
azaz öntörvényhozási és önkormányzasi teljes jogát.

Hajh de imé, már alig két év múlva, midőn a hirhedt patens meg-
jelentével ütött egy kis próbáltatásnak órája, ugyancsak Ballagi ur, lap-
jának 1859. szeptember 20-diki számában, melyben a patenset közli és
ismerteti, nyilván eme hallatlan botrányos tételt dobja oda a többek
között:

„szólni kötelességünk, s mi kötelességünket teljesíteni akarjuk,
szemelőtt tartván mindég a törvényhozási jognak kö-
zösségét a fejedelem és egyház között.“

Tehát Ballagi ur szerint, a római katolikus, osztrák
abszolút császár, aki természetesen, ekkor még nem is volt koron-
ázott és alkotmányos magyar király, a magyar protestáns egy-
háznak, mint ilyennek, egyházi ügyekben törvényhozó
társa. Az öntörvényhozási jog vagy autonómia, nem önálló és ki-
zárólagos birtoka többé a magyar protestáns egyháznak, hanem közös
az, még a római katolikus osztrák abszolút császárral is! —

Aki a protestáns egyházi autonómiának csak abc-jét is ösmeri, az
tudni fogja, hogy egy autonom protestáns egyháznak, római katolikus
fejedelem, egyházi ügyekben törvényhozó társa az autonómia gyökeres
felforgatása nélkül egyáltalában nem lehet; tudni fogja, hogy az oly kép-
telen és hallatlan eszmét, mint a Ballagi uré, épen a magyar protestáns
egyház története és pozitív alapjogai is a leghatározottabban visszaüta-
sitják.

Annyival botrányosabb volt pedig Ballagi urnak ama szerencsétlen
baklövése, mert hiszen egypár évvel az előtt még több helvéthitvallásu
társaival együtt ünnepélyesen vallotta az ellenkező elvet, t. i. az egyház
kizárólagos öntörvényhozási jogát és pedig mint hitelveinken ala-
pult; a derék Irinyi Józsefnek az 1791. 26. t. c. keletkezéséről
írott s 1857-ben megjelent kitünő műve pedig folyvást nyitva állhatott
Ballagi ur előtt, s im olvashatta ebben az autonómiára vonatkozólag, a
többek közt a következő tételt: „azt nem lehetne érteni, az, a vallás-

szabadságnak a legnagyobb megszorítása, gunyos és lealázó profanálása s egyszersmind a legszembeötlőbb államvaltalanság volna, ha az államhatalom közös részt venne magával a felekezettel az egyház igazgatásában, sőt törvényhozásában is, vagyis fejedelem-pápaságot gyakorolna afelett.“ stb. stb. Irinyi pedig úgy írta e művet, mint a dunamelléki egyházkerület egy oly küldöttségének megbizottja, amelynek ha nem csalatkozom, épen Ballagi ur is tagja volt, s így Irinyi nézeteit, ha azok a tudomány színvonalán nem állottak volna is, már csak hivatalos viszonyoknál fogva sem ignorálhatta volna különösen ő, aki az egyházat megszólaltatta s aki már ekkor éjjeleit és nappalait az egyház ügyének szentelte, mint maga mondja.

Amint Ballagi ur virasztásainak ama meglepő eredménye világra jött, én tüstént cáfolatot küldtem be az ellen, és pedig az ő nézetével homlok egyenest ellenkező alaptételekben, s ünnepélyesen felhívtam a közönséget, hogy álljon elő bárki s támadja meg az én alaptételeimet vagyis védelmezze a Ballagi ur nézetét: én ellenében az irodalmi harcot elfogadom és nyilvánosan ki fogom állani. A szerkesztő ur azonban jónak látta az én cikkemet egyáltalában ki nem adni, hanem egyszerűen zsebre dugni. De én, oly érdekesnek és meglepőnek tartottam B. ur említett nyilatkozatát, miszerént azon terjedelmes dolgozatom végéhez is, amelyet tüstént a patens megjelenése után, jóvalelőbb a Ballagi ur ez ügyben tett legelső nyilatkozatánál, tekintélyes egyének felszólítására irtam volt, akkor mindjárt, ezen, mai napig olvasható jegyzetet tettem: „Épen most veszem a Prot. Lap. számát, mely a Nyiltparancsot közli. Látszik, hogy a szerkesztő kedvetlenül és félelemmel kerülgeti a tárgyat. Csudálom, hogy enyit is lehetett mondani. Van azonban a szerkesztő cikkében egy merőben hibás és vésszes következtetés, t. i. „a törvényhozási jog közös a fejedelem és egyház között.“ Ezt mondani nálunk, hol a fejedelmet, mind isteni s emberi jogok, mind a törvényes mult szerént, egyedül a jus supremae inspectionis illeti: merőben hibás, vétkes és megfoghatatlan dolog. Könnyű látni, hogy e tételből mily vésszes következtetéseket huzhat, mind a dialectica, mind az élet.“

Ezeket irtam 1859 őszén, akkor amidőn B. ur szerént még „igazi keresztyén voltam telve jézusi szelidséggel“ stb.; — és amidőn még nem volt oka B. urnak sirni én felettem, . . . oh fájdalom!

B. ur az ő lapjával együtt, a patenssel szemben, az én régi és mai meggyőződésém szerént, semmi egyéb nem volt mint oly trombita, amely kisebb nagyobb szerencsével azon hangot adta vissza, amit más belefuvallott. Különben is akkor, a nyommasztó viszonyoknál fogva, a hazai sajtó akarva sem tehetett kellő szolgál: tot egyházunk szabadsága ügyé-

nek. Más mező vólt az, amelyen a harc vivotott és eldöntetett. Ami pedig épen magát B. urat illeti: én részemről soha nem vettem azt észre, hogy ő a magyar protestáns egyházjoghoz csak középszerűleg is értene, amit nem megrovásképen mondok; mert hiszen épen a theologiai tudományok széles mezején is, nem érthetünk mindnyájan egyenlőképen mindenhez, habár éjjeinket és napjainkat az egyház ügyének szenteljük is. —

Hogy a magyar protestáns egyház az iskolákat a vallással a leg-szorosabb egybeköttetésben állóknak, a szabad vallás gyakorlat lényeges feltételeinek s az egyház teste kiegészítő szerves tagjainak tartotta: azt mindjárt első füzetében e folyóiratnak tüzetesen kimutattam és pedig nem léha frázisokkal és handabandával, hanem a leghitelesebb és legfontosabb okmányokból vett bizonyítékokkal. Egyébiránt nem is hozta amaz igazságot kétségbe soha senki, még Ballagi ur és az ő lapja sem, egészen a 60-as évekig. Hiszen még 1857-ben is amint láttuk, egyetemben három helvéthitvallásu egyházkerület férfiaival, Ballagi ur szóról szóra ezeket vallotta:

„hitelveink!! szerint nekünk az iskolát az egyháztól elválasztani nem szabad s közös a meggyőződés, hogy az 1791. XXVI. t. c. 5. §-sa értelmében teljes önrendelkezésünk alatt álló iskolák nélkül, a legcélszerűbb egyházrendezés mellett is, egyház-ügyünk tövemetszett fához hasonló“, továbbá:

„iskoláink egyházi létünknek életgyökerei“, stb. stb. Lásd a fentebb közlött előterjesztést.

Oly tételek ezek, amelyeket már én, bizonyos tekintetben tulzotaknak s egyuttal nem elég szabatosan formulázottaknak tartok. De Ballagi ur vallotta ezeket!

Amint azonban 1868-ban a népoktatási törvényterv, majd később maga a törvény is megjelent, Ballagi ur, lapjával együtt, az imént idézettekkel egészen ellenkező elveket kezdett vallani és hirdetni. Nemcsak az, hogy torkaszakadtából magasztalta már a törvénytervet, hanem darab ideig folyvást oda izgatott, hogy mondjunk le felekezeti iskoláinkról, mert hiszen azokra ő szerénte és némely csatlósai szerénte nincs már szükség, sőt felesleges és illetéktelen terhek azok az egyházon.

A legujabb időkben is elragadó jelenségei vannak a Ballagi ur iskolaügyi következetességének. Most már nem átal ő, dühösségtől tajtékzó ajjakkal egy követ fúni azon állítólag több tiszántuli papokkal, akik, itt nem jellemezhető merészséggel és léhasággal, skandalumot elkövetőnek, az egyház fogalmát lealacsonyítóknak nevezik saját szuperintendensöket, azért mert az, az iskolaügyben folyvást azon elveket vallja, melyeket eddig hazánkban mindkét protestáns hitfelekezet a legnagyobb egyezéssel és határozottsággal vallott, és amelyeket mint hitelvekből folyót, még 1857-ben, többekkel együtt, vallott maga a

nagy Ballagi is, ki az egyházat megszóllaltatta és aki éjjeleit és nappalait az egyház ügyének szentelte vala! —

Azt is kimutattam annak idejében, ami egyébiránt még a közép-szerű szakértők előtt is általánosan elősmert dolog, hogy t. i. nemcsak a protestáns egyházi hatóságok, de épen a hazai törvényhozás is folyvást a bécsi és linci békekötéseket vallották egyházi és azzal egy-séges iskolai szabadságunk örök értékű pozitív alapjainak. Vallotta ezt Ballagi ur is, mert hiszen a sokszor emlegetett előterjesztésben is nyilván történik hivatkozás a „külhatalmak által garantirozott békekötések“-re, mint önállóságunk biztosítékaira.

Hajd e tekintetben is fordult a szellő s azzal együtt a köpönyeg is, mert midőn én, a közelebbi időkben fellépett iskolaügyi politikával szemben, a békekötésekre is hivatkoztam mint egyházi és iskolai szabadságunk alapjaira, afelett Ballagi ur, persze több modern társával egyetemben, gunyolódásra erölteté az ő száját és oly borzasztó dolgokat darált össze-vissza, melyek minden bírálatnak alatta állanak; holott ha betekint a többek közt pl. Irinyinek imént említett munkájába, ott megláthatja, hogy mik hát azok a békekötések, — és nem fog elkövetni oly botránys baklövéseket, milyeneket elkövetett. Igenis, teljes nyugodtsággal bátran kimondhatjuk, hogy miólta azok a bécsi és linci békekötések létrejöttek, nem vólt még protestáns ember a magyar hazában, aki azokról oly képtelen, felületes és mindent össze-vissza zavaró nézetekkel lépett volna fel irodalmi téren, a közönség előtt, mint az éjjeleit, nappalait egyházunknak szentelő Ballagi Mór ur. Képtelen beszédeinek egynémelyik pontját lásd kimutatva e folyóirat első évi folyamának 332 stb. lapjain.

Ballagi ural igensok esetben épen amiatt gyül meg a bajunk, mert az ő felfogása, logikája és eszejárása egészen más mint a miénk. Ő kalandos merészséggel kidob és felállit oly tételeket, amelyeket be kellene bizonyitania, de nem bizonyít; társítja az eszméket, összekapcsolja a tételeket oly szeszélyesen és oly modorban, amelyet mi, a logikával egyezőnek teljességgel nem tarthatunk, s néha-néha kénytelenek vagyunk azon kérdést tenni fel csendesesen, hogy vajjon maga B. ur is igazán tisztában van-e mindenkor azon dolgokkal, amelyekről oly nagy hangon beszél? Gyorsan és könnyeden folyó tetszetős irányára tekintve, igensokszor ezt kell mondanunk: oh quanta species, . . cerebrum non habet!

Hogy Ballagi ur, egyházi és iskolai törvényes szabadságunk ügyében, álláspontját változtatta: az ellen semmi panaszunk nincs, ha azt meggyőződésből tette. Azon sem nagyon csudálkozunk, hogy ő, a magyar protestáns egyháztörténelemhez és egyházjoghoz nagyon keveset ért; hanem azt már sajnáljuk, hogy miért beszél nagy handabandával és másokat fitymálva, oly dolgokról, amikhez nem ért; azt pedig még jobban

sajnálók, ha a gondolkozni szerető magyar protestánsok között, csak néhány ember is lenne, aki e téren, könnyeden követné őt.

Ámde nem is annyira egyháztörténelmi és egyházjogi dolgok azok, amelyekre tekintve, az én sülyedettségem és bukásom stb. felett sir a lélek Ballagi urban, hanem inkább a szorosan hittaniak. A theologiai főbb irányzatok mezején kellett nekem oly botrányos következetlenségekbe és elvtagadásokba esnem, melyek miatt B. ur engem denunciálni és megbélyegezni erőlködött! Lássuk tehát e pontot is!

II.

Én, a mult év végén írott de legnagyobb részben a jelen év elején szétküldözött Előfizetési felhívásomban, ezt mondom a többek közt: „Ezek folytán bővebb tájékozás végett ki kell jelentenem azt is, hogy én, az evangyéliomi protestantizmus alaptanaira nézve, a protestáns külföldön nagy hatással működő „Evangelikus szövetség” — Evangelical Alliance, — Evangelisches Bund — eredeti programjával egyetértek.” Azt hiszem, hogy ez, elég világos és határozott szó. Vajha ilyet hallhatott volna a nagy közönség Ballagi urtól is mint szerkesztőtől, éspedig mindjárt kezdetben. Azonban, ha nem hallottunk vagy olvastunk is ily szót, minden kétséggel van, hogy ama programmal még néhány évvel ez előtt maga Ballagi ur is egyenesen egyetértett ezen egyetértést tényleg kijelentette.

Az Evangelikus szövetség az 1857-dik évben Berlinben tartá üléseit szeptember 9 -- 17 napjain. A tárgyalásokról szóló hivatalos tudósítás még azon évben megjelent: Verhandlungen der Versammlung evangelischer Christen Deutschlands und anderer Länder in Berlin. Authentische Ausgabe. Berlin. 1857. E könyvnek 499—521-dik lapjain közöltetik a gyűlési tagok névsora. Az 521-dik lapon Magyarországból mindjárt a legelső helyen ott áll: „Ballagi Dr. Professor der Theologie Pest.” Ott van Hornyánszky, Kolbenheyer soproni pap, Kovács stud. theol. Pest; Székács, Szeberinyi stb.

Ámde ezen szövetség programjában, illetőleg alaptörvényében határozottan ki van jelente, hogy e szövetséghez egyedül csak azok társulhatnak, akik a tudomány megnevezett pontjairól, azon nézeteket fogadják el és vallják, amelyek rendszerént evangelikus nézeteknek neveztetnek. „Eos solum associandos esse, qui sententias amplectuntur et profitentur, quae plerumque Evangelicae appellantur, de locis doctrinae sequentibus.” etc. A tudomány kijelölt fő pontjai vagyis az alaptanok között ott van pl. a többek közt: a szentírás Istentől ihlettetése, tekintélye és elégséges volta, — ott van a szent háromság; az eset s annak

következtében az emberi természet teljes megromlása, az Isten fijának váltság-munkája, a lélek halhatatlansága, a test feltámadása, az emberi nemzetnek a Jézus Krisztus általi megítéltetése stb. De ott van azon tétel is, hogy minden egyes hívőnek joga és kötelessége, gyakorolni magát a szentírás magyarázásában.

Egyszóval: minden kétségen túl van, hogy az evangélikus szövetség szerént a tan vagy tudomány, az evangéliumi keresztyénségnek lényegére tartozik; az evangéliumi protestantizmus hívei csak azok lehetnek, akik az evangéliumi tudományt önként és szabadon vallják. Ennélfogva, nyilván ki van fejezve, hogy a szövetség egyik célja: terjeszteni és szilárdítani ezen tudományt a protestánsok között s e célból elleneállani a hitetlenségnek épen úgy mint a római és másféle babonáknak. stb.

Vallotta tehát egykor ezen tanokat velem együtt Ballagi ur;— amit még más tény is bizonyít. Az 1859-dik évben nevezetesen szives bizalommal felszólított engem Ballagi ur, hogy az ő egyházi lapja számára, valamely külföldi protestáns lapból vagy folyóiratból készítsek időnként dolgozatokat. Evégre ő maga nékem az Evangélikus szövetség németországi ágának közlönyét, a Berlinben megjelenő igenjeles Neue evangelische Kirchenzeitungot rendelte meg; kétségen kívül azért, mert annak elvével és irányzatával egyetértett. — Bizony, haszontalan csekély dolog az egész; de a fenforgó kérdésben egy kissé jellemző.

Meg kell jegyezmem, hogy bár én, mint elég világosan kifejeztem, az alaptanokra nézve egyetérték az evangélikus szövetséggel: teljességgel nem következik, hogy annak minden másban is hivel legyek. Nem voltam és nem vagyok hivel azon pietisztikus szinezetre s rendszerezett imádkozási stb. gyakorlatokra nézve, amelyek különösen mióta kebelében az angol methodisták vetek erőt, tul a rendén előtérbe léptek. Nagyon nehezen esett egykor, hogy a szövetség említett német közlönye, bizonyosan saját magyar hitfeleink által félrevezettetve, ellenünk harcolt, midőn mi a patens ellen küzdöttünk. Különben így tettek Schenkel, Haase, s más liberalis és buzgó külföldi protestáns tudósok is. Itt van annak főoka, mellékesen mondva, hogy bár két ízben felszólítottam én is, az evang. szövetség gyűlésén való megjelenésre, ezt elmulasztottam, s a patens ügyében némely tekintélyes német tudósok ellen írott dolgozatom német fordítását, a Krause által szerkesztett Protestantische Kirchenzeitunghoz küldém, ahol az meg is jelent.

Röviden meg kell még jegyezmem, hogy egy percre se gondolja a tisztelt olvasó, mintha az Evangélikus szövetség a keresztyéni szeretetnek és a lelkiösmeret szabadságának ellensége volna. Sőtinkább, mindakettőt határozottan zászlójára irta, s a lelkiösmeret

szabadságának elnyomása ellen a legerélyesebben fel szokott lépni császárok és királyok előtt is, mint nem régen pl. a muszka cár előtt. Nem erőszakolja e szövetség a maga tanait senkire s nem tartja azok formuláit örök és feltétlen tökélyvel bírónak; hanem azt nem tudja megfogni az igaz, hogy valamely felekezetnek vagy társulatnak tagja lehessen az oly egyén, aki annak tanait nem vallja, sőt ostromolja.

Fel kell említenem, mint nem minden érdek nélküli s e mellett jellemző dolgot, hogy még 1856 előtt, szentesi pap koromban történt az, hogy Ballagi ur s más tekintélyes pesti protestáns férfiak által felszólíttatva, magyarra fordítám a Hagenbach theologiai Encyclopaediáját és pedig minden legkisebb díj nélkül, mert ki volt mondva azon igen szép, nemes és üdvös cél, hogy e mű egész jövődelme ismét kitűnő theologiai művek magyar nyelven kiadására fog fordítani. A magyar Hagenbach 1857-ben jelent meg, kiadva „a pesti ev. ref. theologiai intézet tanárai által”; 1859-ben már, a vállalat második köteteként, ugyanazok által kiadva a Kurz szenttörténelmi tankönyve jelent meg. Közönségesen tudva van, hogy Kurz, a legszigorubb lutherán ortho do xia hive s hogy nincs ember a világon, aki őt Hagenbachchal egy theologiai irányzathoz tartozónak vallaná. Honnan van tehát ez a nagy következetesség a pesti tanárok részéről, akiknek egyike s a kérdéses ügyben főfaktora éppen Ballagi ur valaha nem csalódom. Anyit legalább bizonyosnak tartok, hogy Kurz művének felvétele ellen nem protestált soha. Ezt nem azért említem fel, mintha én Kurzt, a maga nemében, a legkitűnőbb tudós theologusok egyikének ne tartanám, hanemcsak azért, hogy legyen ez is egy vonás, a Ballagi ur rendületlen és szilárd theologiai következetességének ösmertetéséhez. —

Az 1862-dik évben a Krisztus feltámadásának nagyfontosságú s a tudományos megfejtés tekintetében felette nehéz kérdését mintegy erőnek erejével bevonszolván Ballagi ur a mi gyenge theologiai erudícióval bíró körünkbe: a sok myszifikázióval s keserű bántalmakkal vegyült viták folyamán. létrejött a Ballagi ur Tájékozá s a theologia mezején stb. című műve is.

E műben még, a többek közt, következő alaptételei fordulnak elő Ballagi urnak:

„Én az egyházi életben semmiresem vetek nagyobb súlyt, mint arra, mi a regula fideiben „szentek közösségének” mondatik.”

„Vallásos nézeteimre nézve, csak akkor tudok tökéletesen megnyugodni, ha bizton tudom, hogy azok az egyház elveivel találkoznak s azoknak nyilvános bevallása a hívek egyetemétől el nem szigetel.”

„Oly távol vagyok tehát a szent háromság mint hitvallásunk legközönségesebben elfogadott cikkének tagadásától, hogy sokkal

csekélyebb jelentőségű hitcikkelyekre nézve is impietasnak tartanám az egyház közmeggyőződésével egyéni véleményemet szembeállítani, magamat a községgel ellenkezésbe tenni; egyáltalában nem akarván vallás dolgában „bölc lenni magam értelme szerint.“

„A konfessziók kétségkívül teljes érvényben megtartandók mindaddig, míg közszinaton új konfessziót nem szentesítünk, és miután a község a szentesített konfessziók alapján áll, a lelkésznek nem szabad a szószékbe oly tant vinni, mely a községet a maga konfesszió szerinti hitében legkevésbé is megzavarhatná, megingathatná.“

Ezeket mondja Ballagi ur, „Álláspontom az egyházban“ című cikkében említett műve első kiadásának, 9—12 l. Igen helyes és természetes, hogy az említett alaptételek mellett a tudományos vizsgálódás számára követeli a teljes szabadságot még azon esetre is, ha az a konfesszióktól eltérő eredményre vezetne. E szabadságot a protestáns egyház és annak hitvallásai nem tagadták soha.

Ámde épen a theologiai tudományban való álláspontjára nézve is, ezen alaptételeket vallja Ballagi ur a többek között:

„Vizsgálataink csak akkor érdemlik meg a tudomány nevét, ha tények észlelésén alapulnak, legyenek azok akár külsők akár belsők, akár történetbeliek akár szellemiek. A theologiában szintugy mint más tudományban, azon kell kezdenünk, hogy lássuk azt ami van s azután magyarázzuk.“

„Hogy mik légyenek a keresztyén theológiának tényei, ez szerintem alig lehet kérdés tárgya. Isten, kijelentés, ihletés, a szent írás anthentiája, Jézus személye és váltság műve s a szent léleknek az egyházban való működése oly **öröklő pozitivitások**, melyek nélkül keresztyén theologia nem képzelhető.“

„Különbséget teszünk a vallás tényleges tárgyai és azok tudományos felfogása közt; amazok alapján alakultunk vallásos társulattá, egyházzá, ez alkotja a különböző theologiai rendszereket, különböző iskolákat; a keresztyénség tényei örökön örökké ugyanazok, azoknak felfogása a szabad fejlődés alá esvén, a tudomány mindenkori alakulásai szerint változnak“ (tán: változik, t. i. a felfogás, nempedig a tény, amely B. ur szerint is „örökön örökké ugyanaz“).

„A vallástényeknek nemcsak elismerése, hanem teljes erkölcsi életünkben való feldolgozása, assimilálása és visszatükröztetése képezi a hitet s amennyiben a tudomány csak e hit alapján nevezhető keresztyénnek: az, mindenesetre alapfeltétele a

theológiának“ stb. — Itt is, igentermészetesen követeli a szabadságot a vallástények felfogására nézve.

Őszintén és határozottan kijelenthetem, hogy én, aki B. ur szerint olyigen megbuktam és lesüjvedtem, sohasem voltam s mindemai napig sem vagyok orthodoxabb mint Ballagi ur ama tételekben, sőt bizonyos tekintetben liberálisabb voltam és vagyok mint ő, noha engem ez a liberalizmus sohasem vezetett a Krisztus testi feltámadásának tagadásához, miként Ballagi urat vezette. És efelett, remélem egy percig sem fog csudálkozni B. ur; mert azon nevetséges dolgot csak nem kívánja, hogy mindazok, akik magukat szabadelvűeknek tartják a theologia mezején, elmulhutlanul azon eredményre jöjjenek, amelyekre ő, sötétben tett gyakori bukfaceiben véletlenül bukkant.

E pontnál azonban, egykis felvilágosító kitérést kell tennem.

Midőn Ballagi ur Tájékozás című művének első kiadása megjelent, ő maga jó előre a legnagyobb bizalommal felszólított engem, hogy nevezett művét, rögtön annak megjelenése után, a z ő lapjában ösmertessem, s evégre az iveket, amint nyomda alól kikerültek, egyenként is elküldé hozzám.

Én részemről soha senkit, sem közvetve, sem közvetlenül fel nem kértem avégre, hogy az én művemet ösmertesse, s az ily eljárást nem mondom hogy vétéknek vagy bűnnek, de olyannak mindenesetre tartom, amely igaz magyar kálvinista ember jelleméhez talán nehezen fér. Én mindamelllett is szives készséggel engedtem a Ballagi ur barátságos felhívásának, noha közönségesen tudva van, hogy én nem dogmatikumok hanem praktikumok s különösen egyháztörténelmi és egyházjogi tárgyak körül szoktam forgolódni.

Ösmertetésem folyamán, magam részéről is kijelentém miszerint: „Én Schweizerrel, amint eddig őt felfoghattam, teljesen egyetérték“. S im ebből igensokan azt következtették, hogy én a Krisztus testi feltámadását épenugy tagadom mint Ballagi ur, igenis, mert ő folyvást azt állította és hirtelte, hogy azt Schweizer is tagadja, épenugy mint ő, vagyis ő, a Schweizer nevét és tekintélyét vette fel védpaizsul.

Én azonban, — és ezt kérem jól megjegyezni, — ösmertetésem folyamán, az idézett szavak után világosan és határozottan kifejeztem, hogy az én felfogásom és meggyőződésom szerint Schweizer egyáltalában nem tagadja a Krisztus testi feltámadását, hanem csak azt tagadja, hogy az, csupán vagy főleg történelmi bebizonyítás tárgya volna, mint Güder állitá. Schweizer nézetének veleje az én felfogásom szerint az, hogy a Krisztus valóban és igazán feltámadott, s az ő feltámadása épen oly realis tény, mint az élő Isten létele; de

ezen feltámadásról nem történelmi tudományos bebizonyítás, hanem hit által győződhetünk meg.

Ballagi ur azonban, amint az én kéziratomat kapta, tüstént irt hozzám, hogy hagyjuk ki ösmertetésemből az idézett tartalmu pontokat. Én, barátságból szívesen beleegyeztem. Így is azonban, aki figyelemmel megolvassa ösmertetésem végpontjait, az látni fogja, hogy az én álláspontom más, más ismét a Ballagi uré. Én részemről, egyházi beszédeimben is épen azon álláspont hive voltam és vagyok, amelyen emlegetett ösmertetésem folyamán állottam s ez álláspontot tartom épen az uj szövetségi szentiratokkal is egyezőnek.

Teljességgel nem akarok, nem is fogok e tárgy felett uj vitába bocsátkozni, de mégis megjegyzem, hogy Schweizer dogmatikájának 1869-ben, tehát hét évvel a mi civódásaink után megjelent második kötetében, jól esett megpillantanom a Krisztus feltámadásáról szóló s az apostolok bizonyágtételére alapított ezen tételt: „Die Auferstehung ein Gegenstand des Glaubens, nicht des Sehens.“ stb. De Wette is, az ujjabb idők egyik nagy tekintélyű s szabadelvű theologusa, még 1846-ban nyilván hirdeté, hogy a Krisztus feltámadása bizonyos bár, s a tanítványok valóban látták is a feltámadott Krisztust: a szilárd alap ezekre nézve mégsem a történelmi bebizonyítás, hanem a hit stb.

Eltekintve a Ballagi ur szerénti „szellemi feltámadás“ theoriájától, amelyet én mint alapnékülit merőben elvetendőnek tartok: az egyházi és theologiai álláspontot tekintve, én Ballagi urral, az ő saját szájából fentebb idézett tételek alapján szívesen kezet fogok, sőt liberalisabb vagyok mint Ballagi ur, mert én, az egyént valóban és igazán megillető szabadság jogát a többséggel vagy tömeggel szemben is jobban tisztellem és követelem mint ő, s részemről soha alá nem írnám ezen különben igen jellemző tételt amelyet ő, a többiekkel együtt szinte magáénak vall, vagyis vallott nem oly nagyon régen: „Erkölciségünk legerősebb biztosítékát azon tudatban látom, hogy erkölcsi társaságnak vagyunk tagjai, minélfogva cselekvésünk becsét attól szoktuk függővé tenni, mily véleménynyel találkozik az, embertársaink előtt.“ Ezen tétel, így amint itt van, nemcsak az evangyéliomi, de még a római és hellen pogány bölcsészai morállal is ellenkezik. Egyébiránt épen nem akarok zajt ütni e dologból sem. Hajlandó vagyok csak hanyag és könyelmű fogalmazás eredményének tulajdonítani az egészet.

Ami már Ballagi ur mostani álláspontját illeti: arról azt hiszem, teljes nyugodtsággal ki lehet mondani, miszerént az, mind az evangyéliomi protestáns egyháznak, mind a protestáns theológiának körén kívül esik, éspedig saját magának Ballagi urnak szája vallása szerént is.

Ezelőtt néhány évvel még nyilván és határozottan vallotta Ballagi ur, amint fentebb láttuk, hogy mi vallásos társulattá vagy egyházzá a keresztyénség azon tényeinek alapján alakultunk, amelyek örökkön-örökké ugyanazok. Ilyen öröklő pozitívításoknak nevezi már ő pl. a következőket: Isten, kijelentés, ihletés, a szent irás authentiája, Jézus személye és váltságműve s a szent léleknek az egyházban való működése.

Most pedig már, semmiféle öröklő pozitívításokat nem ösmér és nem akarna tűrni az egyházban, sőt egynemelyiket azok közül, amelyeket az imént ilyeneknek nevezett, egyenesen guny és csufság tárgyává tenni erőlködik.

Jelenleg csak egyedül azon programmszerű ünnepélyes beszédét veszem fel Ballagi urnak, amelyet ő az ugynevezett protestáns egyelet alakuló gyűlésén tartott volt a mult évi október elején.

Ezen, különben igencsekély készületű s könyelmű és kalandos beszédben már, legkisebb nyoma sincs annak, hogy B. ur öröklő pozitívításokat ösmerne és tűrne a keresztyénségben, pedig a beszéd tárgyánál és feladatánál fogva ezeknek mint egykor szerénte is az egyház alapjainak elősmeréséről s elfogadásáról nyilván szólnia kellett volna. Erről azonban egy ígét sem szól, hanem szól olyat, ami nyilván mutatja, hogy ő amaz örök pozitívumokat többé nem ösmeri s az egyház alapjainak nem tartja.

Nyilván mondja nevezetesen, hogy a Jézus, az ember idvességét semmi oly dolgok hívésétől nem tette függővé, melyeket minden idők és minden éghajlatok jó emberei egyformán ne vallottak volna. Valóban mondja még előbb hogy

A nagy vallások abban is egyeznek egymással, hogy mindnyájan ugyanazon alapeszméken nyugosznak s a különbség köztök csak onnan van, hogy amaz alapeszméket különbözőféleképen symbolizálják.

No már semmitem bizonyosabb, mint az, hogy aki ily véleményben van, különösen a Jézus tudományáról, az semminemű oly öröklő pozitívumot nem ösmerhet el, ami a keresztyénségnek különleges sajátja volna. Az ily véleményű ember előtt ugyan mi értelme volna már a Ballagi ur egykori vallomása szerént örökkön örökké megmaradó eme pozitívításoknak: kijelentés, ihletés, szent irás authentiája, a váltság munkája, s a szent léleknek az egyházban való működése. Egyébiránt egyenesen is megmondja B. ur, hogy ő oly egyházat akar, „amely emberiségi nemes célok egységén alapul“, tehát természetesen nem amaz öröklő tényeken, amelyek ma már B. ur szerént, érthetetlen dolgok, fából csinált vaskarikák, hazuságok stb.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy B. ur azon nézete, mintha a Jézus szerént az idvesség oly dolgok hívésétől függene, melyeket minden idők és minden éghajlatok jó emberei egyformán val-

lotta k, amint egyrésztől egészen alaptalan, úgy másrésztől felfogatni erőlködnék a Krisztusban egyetlenség és abszolút tökélyű isteni kijelentésnek s a Krisztusba vetett hit általi üdvözülésnek sarkeszméjét.

Egyébiránt annak hogy B. ur épen az evangyéliumi keresztyénség által vallott isteni kijelentést is ma már hinné, az ő beszédében semmi legkisebb nyoma nincs; hanem az, látszik igenis, hogy ezen hitet is csufolni erőlködik. Ezt mondja nevezetesen egészen gunyosan: „Mindennütt magasabb ihletű emberek egyenesen az égből hozzák le isten parancsait a gyermek emberiségnek, oly formán mint mai nap gyermekeinknek meséljük, hogy az ujonnan született gyermeket, gólya hozta a kutból.“ Ismét gunyosan s mint a lélek ihletével s a humanitás elveivel ellenkező dolgot említi fel, hogy, mint mondja: „Isten nevében hirdettetik, hogy „isten csak a hajdankor embereit kedvelte anyira, hogy akaratát nekik kijelenté, az újabb kor ellenben, Istentől elhagyatva, csak bizonytalan régi hagyományok alapján juthat rendeltetése céljához.“ stb. —

Ezelőtt néhány évvel még, nyilván vallá B. ur amint láttuk, hogy „a község t. i. az egyházközség a szentesített konfessziók alapján áll“; és hogy e konfessziók kétségkívül teljes érvényben megtartandók, mindaddig, míg közszinaton új konfessziót nem szentesítünk.“

Most pedig már egyenesen azt állítja, hogy a konfessziók a mi szánkban merő hazugságok. Mondja nevezetesen: „valláserkölcsi állapotainkból kiveszett az őszinteség és vallástételeink nem kifejezői többé a mi hitünknek, hanem annak amit apáink hittek, mipedig mást vallunk és mást gondolunk“ . . . „Nem hazugság-e az, ha a szeretet vendégségéhez járulva, a hivatalos egyházi formula szerint elmondjuk: „tégyünk vallást hitünkről“: és teszünk ünnepeles vallomást oly dolgokról, melyeknek egy részét nem csak hogy nem hiszszük, hanem akarva sem hihetjük, mert előhaladt ismereteink szerint csak úgy nem gondolhatók, mint a négyszegletű kör s a fából csinált vaskarika“ stb. stb.

Ha Ballagi ur ezen s több hasonló tartalmu sorokban önmagát és jelenvólt elvtársait nyilvánította hazugoknak: arról nem tehetünk s azt csak mélyen sajnálnunk kell, ha vóltak, vagy vannak közöttünk olyanok, akik közönséges isteni tiszteleten, a legünnepelesebb percekben, lélekben az Isten előtt állva is huzudtak és hazudnak. Ki kényszerítette vagy kényszeríti őket ezen hazugságra? Talán csak nem a Szent Lélek, akinek az egyházban való működését Ballagi ur egykor, szinte az örökkön örökké megmaradó pozitív tények egyikének nyilvánította?

De hogy ha Ballagi ur ama szavakban, nemcsak önmagát, hanem minket is hazugoknak mond : azt, a leghatározottabban visszautasítjuk. Hol vette erre az alapot és a jogosultságot? Kinek vólt megbizottja? Kit képviselt. Kinek szivét és veséjét vizsgálta meg? Azok a „dolgo”, amelyekről a szent vacsora felett ünnepélyesen vallást teszünk, s amelyeknek egy részét Ballagi ur, merőben hihetetleneknek nyilvánítja, a hazánkbeli reformátusoknál ma fenálló legrégebb formula szerint is im ezek: eset, Krisztus általi váltság, lélek halhatatlansága, test feltámadása, örök élet. Melyik tehát ezekből az, amit hinni teljességgel nem lehet, ami fából csinált vaskarika? De nevezzen nekünk B. ur, vagy bárki más a föld színéről, a legszabadabb és legműveltebb államok köréből is pl. oly református egyházat, amelynek nemcsak régi hitvallásaiban de épen újabb kori liturgiájában s énekes könyveiben is „ama fából csinált vaskarikák” elő ne fordulnának? Hiszen, az evangélikus szövetségnek az angol és északamerikai reformátusok minden árnyalatából számos tagjai vannak s ime ezen újabb kori vallásos szövetség, melynek egykor B. ur is zászlója alá állott, ama „hazugság”okat nyilván vallja, amint fentebb láttuk.

Valóban, sajnálom leírni, de ki kell mondanom, hogy Ballagi ur, ama hazugságról szóló tételében méltatlanul és alapnélkül meggyalázni és arculverni erőlködött nemcsak a hazánkbeli két evangélikus hitfelekezetet, de az összes evangéliomi protestáns egyházat is. —

Ez előtt néhány évvel még önmaga mondá, hogy az egyházi életben semmire sem vet nagyobb sújt mint arra, mi a regula fideiben szentek közösségének neveztetik; állítá, hogy vallásos nézeteire nézve csak akkor tud tökéletesen megnyugodni, ha bizton tudja, hogy azok az egyház elveivel találkoznak; tehát ösmert köztekintélyü hitvallást és respektálta az egyház elveit. Most pedig már, hitfelekezetünk leglényegesebb alaptanait szertelenül gunyolva, a hit leglényegesebb tárgyaira nézve zabolátlan szabadságot követel a felekezeti egyház határain belől s a vészterhes századok kemény próbáit dicsőséggel kiállott evangéliomi protestáns egyház helyébe, valami zagyvalék egyetemes vallásféle agyrémet tolni erőlködik.

A szent háromság nagyfontosságú hitcikkének tagadásától, ez előtt, mint maga mondá, még nagyon távol vólt; most pedig már az ő vallástudományának az Istenre vonatkozólag legfőbb elve az hogy „isten lényegéről, mivóltáról mitsem tudhatni”; — magasztalja, példányul állítja fel az unitariusokat, kik „mellőzendőnek tartják az oly kérdésbe való avatkozást, melyet halandó még soha meg nem fejtett.” Innen is nyilván van, hogy B. ur szerint a pozitív, történeti isteni önkijelentés eszméje és ténye elvetendő. Fentebb pedig, miután épen a szentháromság tanáról szólott, kimondja, hogy „a

kutató tudomány!!! megfejtette, hogy azily képtelen hitvallásokat az uralomra vágyó s a népet vakhitben tartani törekvő papok gondolták ki! stb. Valóban nem is található egész beszéde folyamán valami oly pontot, mely azt mutatná, hogy pl. a Krisztus személyéről felekezetünk s a keresztyénség legnagyobb részének aaptanaival egyezőleg szólna s nagyon jellemző a többek között, hogy midőn beszédét a zsidókhoz írott levél kezdő pontjainak ezen szavaival zárja be: „sok rendben és sokképen szólott régen is isten az atyáknak“, — elhagyja hogy „a próféta által“, elhagyja a nyomban következő magasztos tartalmu s kimondhatatlan édes vigasztalással teljes sorokat is: „ez utolsó időkben szólott nekünk az ő fia által, kit tett mindeneknek örökösévé, ki által e világot is teremtette stb. stb.; holott a B. ur által idézett szavaknak az összeköttetésből kiszakasztása s oly értelemben és célbéli felhasználása, miként ő tette, ellenkezik minden alapos és helyes felfogással. —

Ami a theologiai tudományt illeti, arra nézve maga B. ur nyilván s határozottan hirdette egykor amint láttuk, hogy annak alapfeltétele amaz öröklő pozitivításoknak, örökönörökké változhatatlan tényeknek „elismerése, teljes erkölcsi életünkben való feldolgozása, asszimilálása és visszatükröztetése“, vagyis a hit, s a tudományt, csak e hit alapján lehet nevezni keresztyénnek.“

Miután azonban a fentebbiekből nyilván van, hogy Ballagi ur jelenleg már semmi öröklő pozitivításokat elz nem ösmér, a hitvallásokat pedig mind a maga saját szájában, mind a mi szánkban hazugságoknak mondja, stb.: ennél fogva, teljes nyugodtsággal bátran ki lehet mondani, hogy ő, egykori álláspontjától nagyon messze távozott s az ő mostani álláspontja a maga saját egykori alapnézetei szerént is, mind a jelenleg hazánkban létező két protestáns hitfelekezetnek, mind az evangéliomi protestáns theologiának körén kívül esik.

Egyébiránt ő maga mondá ezt is ama nagy napon, a protestáns egylet alakuló gyűlésének nagy napján: „mátólfogva a protestáns szó egészen más értelmet nyer! Edddigelé a protestáns szó jelentette három felekezet protestátióját a római egyház ellen“. (Nem áll ez!) „Mai napságtól kezdve a protestáns elnevezés más értelmet nyer.“ „Hála isten hogy enyire jutottunk! Én tehát, (t. i. Ballagi ur,) bizton várom, hogy e napnak a **világeseeményekben** (!!!) nyoma fog maradni“ . . . „a mai napságtól kezdve a protestáns szónak egészen más, világra szóló értelme van“! . . . Mit mondjon már az ember e megdöbbentő fogalomzavarra, könyelműsége és hetvenkedésre! Tehát Ballagi ur egyet gondol, egy szépet „mosolyog“, és a protestántizmusnak az napságtól fogva más értelme van; most már lehet prote-

stáns bármely magyarországi lakos, ha szinte egyuttal és egyszersmind unitárius, katolikus és zsidó is; sőt így lesz már ez, az napságtól fogva az egész világon, mert hiszen B. ur „bizton várja“, tehát bizonyosnak tartja, hogy annak a napnak nyoma marad a „világ eseményekben“.

Nem tudom tisztelt olvasó, hogy mi véleményben lehetsz az eféle beszédekről. Én részemről egyházunkra s hitfelekezetünkre nézve nagyon elszomorítóknak tartom ezeket. Magyar protestáns lelkész vagy tanár, nyilvános téren, ünnepélyes alkalommal, ily képtelen dolgokat, nem hiszem, hogy beszélt volna valaha. Anyi pedig, minden kétségen kívül van, hogy B. ur a maga saját nyilatkozata szerint is, nem oly protestáns többé, mint amilyen egyházunk és hitfelekezetünk eddig volt s hiszem, hogy ezentul is lenni fog!

Ha én viszonzni akarnám azon gunyt, amelyet B. ur az én csekély nevem s egyuttal a keresztyénség egy magasztos eszméje ellen is szór, midőn pl. a többek közt így kiált fel: „háromságos egy az Allah és Révész Imre az ő prófétája, aki nem hiszi, anathema esto“; ha mondom, az eféle léha beszédeket viszonzni akarnám: most abban nagy módomban lehetne. De én szívesen mellőzöm azt, hanem csak mintegy visszaspillantásul a fentebbiekre ezt jegyzem még meg:

Láthattuk tehát Ballagi urat, mint az ágostai hitvallásu evangélikus hitfelekezet tagját, majd nem sokára mint helvét hitvallásu s lelkészi jellemű tanárt, aki tehát mint ilyen, önként és szabadon felesküdt a konfesszióra; láttuk őt, mint az egyház öntörvényhozási teljes jogának vallóját, majd mint ugyanakkor tagadóját; láttuk, mint autonom felekezeti iskoláinknak minden körülmények közötti feltétlen barátját, majd, mint ugyanazoknak ellenségét; láttuk mint a bécsi és linci békekötésekre hivatkozót, majd mint azok ellen csufolódót s azok jogi értékének tagadóját; láttuk őt az evang. szövetség zászlója alatt, továbbá Hagenbach-majd Kurz mellett; láttuk mint a keresztyénség öröklő pozitívitásainak és a konfesszióknak hívét, de egyszersmind a Krisztus testi feltámadásának tagadóját; majd láttuk, mint a konfessziók és pozitívumok elvetőjét, csufolóját, s egy az eddigétől egészen különböző s szerénte világtörténeti hatásu új protestántizmusnak, azaz vóltaképen agyrémnek proklamálóját. stb. stb. — Boldogult Erdélyi János, mint a Sárospataki füzetek szerkesztője, már 1859. elején, méltán szemére hányta a B. ur alig egy éves lapjának, hogy az, „elv dolgában gyakorta igen gyarló s nem is látszik nagy súlyt fektetni rá, hogy elvet képviseljen, statuságát adja a közönség igényei tiszteletének“. — De hát most, mit mondhatna E. J. ha élne?

Hogy Ballagi ur, vagy bárki más, mi okon és mi célból ment keresztül mindezen stadiumokon: ahhoz semmi szólóm; de azt bátor vagyok

megjegyezni, hogy az ilyen egyén, mások jellemének s elvthiségének mérlegetésére, bukásának, sülyedésének emlegetésére hivatva és képesítve alig ha van. Bajos dolog az, hogy az ember a más szeméből a szálkát piszkálja, holott az ő saját szemében gerenda vagyon. Azt is meg kell még jegyeznünk, hogy az álláspontok és irányzatok olyatén kalandos változtatásainak, mint amilyeneken B. ur ez ideig általment vagyis szökelt, sem az ágostai hitvallásu evangelikus, sem a helvét hitvallásu vagy reformált egyház, sem általában a reformátorok és a reformátzió szerénti protestántizmus határain belül legkisebb helyök és jogsultságuk sincs. És ha mindemellett is, nálunk vagy bárhol ama szökellesek megtörténnek : az csak azt mutatja, hogy ott, rend és egyházi fejelem ugyan nincs, de fogalomzavar és zabolátlanság annál nagyobb mérvben van.

Az egyénnek teljes szabadságában áll, a vallás tudomány mezején is vizsgálódni, kutatni határtalanul s meggyözödése szerént választani meg tudományos álláspontját; jogában áll az egyénnek akár mindennap változtatni vallását, vagy merőben kívül lépni minden létező felekezetek körén; de a tényleg létező egyháznak s a már valóban és igazán világtörténeti értékű reformátziónak s protestántizmusnak szabadon alakult felekezetekben, illetőleg egyházakban és ezeknek szabadon hozott törvényeiben pozitive meghatározott fogalmát felforgatni, semmiféle egyénnek nem áll jogában; hanem új vallást alkotni, új felekezetet alapítani s evégre természetesen az előbbit elhagyni teljes, tökéletes jogában áll bármely egyénnek. Ámde amint fentebb láttuk, B. ur egyáltalában nem ezt teszi, hanem anélkül, hogy a komoly tudományos vizsgálódásokkal nagyon sokat törődne, a tényleg létező egyház fogalmát, törvényeit és egész léteget felforgatni törekszik. Vajjon ő saját maga is, meggondolta-e igazán, hogy mit akar és mit művel, és hogy az a kő, amelyet oly könnyelműen mozgat, hol fog megállani, ha csakugyan megindul.

Visszaállítani az egyházat, ott ahol arra szükség van, az ő egyetlen feje, a Megváltó Ur Krisztus szerénti alapokra : a legdicőbb, a legmagasztosabb törekvések egyike! Legyenek áldottak, akik e törekvésnek igaz lélekkel és célszerű eszközökkel munkás hivei! Bizony elösmérem s mint predikátor gyakorta hirdetem én is, hogy mi magyar protentánsok is, sok részben méltatlan tagjai vagyunk a mi fejünknek : de vajjon nekünk magyar protentánsoknak, avégre, hogy mi a mi saját egyházunkkal együtt, a Krisztus szerénti alapokra visszatérjünk, van-e arra szükségünk, hogy a mi saját felekezetünkkel elvileg ellentétes más felekezetek tagjaival, sőt épen a zsidókkal is szövetezzünk? Azok, akik ezt teszik, vóltaképen már nem a mi vallásunk, egyházunk és hitfelekezetünk nem is a pozitív keresztyénség Krisztus

szeréni megújítása — hanem valami új világvallás létre hozása körül fáradoznak, ami ábrándnak megjárja, de egészséges magyar agyban, sok időre helyt, aligha foglalhat, sőt megvallom, hogy az én csekély tudomásom és igyekezetem nem birt még ezideig felfedezni sehol a föld színén oly „protestáns” együletet, amelynek római katolikusok és zsidók is tagjai lehetnének.

Én részemről hiszem, sőt teljes meggyőződéssel állítom, hogy a Krisztus szeréni vallás, vagyis a valódi tiszta keresztyén vallás, a lehető legtökéletesebb, sőt az egyetlenegy tökéletes vallás. Azt is állítom, hogy e vallás, nem ugyan alapigazságaira és alaptényeire nézve, amelyek mindörökké ugyanazok, hanem ezeknek felfogására és kifejezésére nézve, miként megromolhat úgy tökélyesbülhet s remélem, hogy egykor valódi világvallássá leend és pedig anélkül, hogy evégre pl. az egész világnak kalvinistává kellene lennie. De ez a világvallás, a keresztyénség örökös pozitívításainak elvetése, a Krisztusnak pusztá emberré s mulékony értékű reformátorrá degradálása, a történeti, tényleges isteni kijelentésnek s többféléknek tagadása által nem fog eljöni soha. Ami ama tényezők folytán el fogna jöni, az más valami lenne. —

Hát azon frázison mit értsünk, melyszerént a valláserkölcsi életnek, az evangyéliom alapján s a Jézus szellemében, de az összes mivelődéssel összhangzásban kellene megújulni. Hiszen, hogy egyebet mellőzsek, ez az „összes művelődés” véghetetlen ingatag, változékony fogalom. Miképen lehessen már most, akár a keresztyénség örök pozitívításait, akár az ezeken alapuló szilárd keresztyén hitet, s lelkiületet és életet, ama változékony s nem ritkán merőben ellenséges valamivel összhangzásba hozni? Hiszen az anyaszentegyháznak, sőt minden egyes hű keresztyénnek egyik evangyéliomi és apostoli jellemvonása és rendeltetése épen az, hogy harcoljon, vítezkedjék a gyakorta ellenséges világ ellen, habár ennek fiai magokat profétáknak, lucifereknek vagy épen Krisztusoknak neveznék is.

Ha Ballagi ur és társai egyházi életünknek a Krisztus tudomány szeréni megújulását komolyan ohajtják: akkor legelső és legfőbb kötelességük az lett volna, hogy tüzetesen, hiven és szabatosan adják elő, hogy miben áll tehát a Krisztus tudománya s hol és mennyiben tért el a mi egyházunk attól. Különben is, a mi szegény irodalmunkban egy jóra való bibliai dogmátika égető szükségét pótolna. — De azon néhány vonás, amelyben Ballagi ur, sokszor emlegetett ünnepélyes beszédében, Jézus tanait előadja, megdöbbentő mérvben hiányos és felületes. Valóban nem tudja az ember, hogy mit gondoljon, ha épen egy hittanár s oly nagyfontosságú ünnepélyes alkalommal, így fogja fel és így adja elő Jézus tanait.

Egyébiránt, meg kell jegyeznünk, hogy más tárgyakra vonatkozó-

lag is, egymást kergetik a Ballagi ur beszédében az alapnélküli, tarthatatlan, tulzott tételek s az egyházunk elleni méltatlan gunyolódások. Amit pl. a „vallások keletkezésére, fejlődésére“, a „hitvallások alkotására“ s ez ügyben a papok befolyására, csalására vonatkozólag mond, az oly gyarló valami, hogy annak a theologiai, történelmi és bölcsész tudományos, sőt általában az alaposabb és komolyabb felfogás és előadás mezején igazolt helye egyáltalában nem lehet. Fájdalommal láthatjuk a keresztyénség régi és későbbi jellemére vonatkozó soraiból is, hogy egyháztörténelmet egykissé gondosan nem tanulmányozott.

De felveszi B. ur a csillagászok távcsövéit is, látja a naprendszerek egész tömegét a véghetetlen űrben, s kihirdeti, „hogy a pokolnak semmi hely nem jut, s az ördög és a kedves angyalok is a nem lét semmiségébe süjdedtek!“ — Hát vajjon mindennapi imádságunk kezdőpontja: „Mi atyánk, ki a mennyekben vagy“, megállhat-e még? Ballagi ur szerint már aligha. De nagyon sajnálni lehet, hogy csak azt sem vette figyelembe, hogy pl. a reformátorok miként fogták fel ama tárgyakat, nem gondolta el, hogy más a theologia, más az astronomia, nem jutott eszébe, hogy az újabb idők legkitünőbb csillagászai is őszintén hisznek érzék feletti világba stb. Nem ártott volna bepillantania legalább a derék Chalmersnek, egykor a mathesis és astronomia egyetemi tanárának ily című művébe; *A series of discourses on the christian revelation viewed in connection with the modern astronomy, etc.* s a többek közt pl. „a kedves angyalokról“ is aligha másként nem gondolkozott volna. —

Ballagi ur, egynehány összefüzdött frázisban előadja, hogy milyen egyházat és vallást akar ő s milyet nem. Ha tételeinek negativ pontjaiban a mi egyházunkra is céloz: akkor gyanusításait vissza kell utasítanunk. Mert avagy kicsoda az, a magyar protestánsok között, aki pl. „oly egyházat akarna, amely a lelkiösmeretszabadságot hóhérolja; az elméket érthetetlen tantételek igájába fogja, stb.; ki óhajt oly vallást „amely üres szertartások gyakorlatában, elcsépelet imák ledarálásában áll? stb.

Hát az vajjon nem könyelmű, nem tulzó tétel-e, melyben B. ur kemény megrovással azt hányja szemére egyházunknak: „megeskettettük tanfériainkat, hogy úgy fognak teljes életökön át tanítani, amint negyedfél századdal ezelőtt megállapították“. Arra sem eskettettünk meg senkit, hogy teljes életén át tanítson, hát arra, amit B. ur gondol s nagy pongyolán kifejez, miként esketnök meg? Senkire sem erőszakolja egyházunk sem a tanári hivatalt, sem felekezetünk alapait, s ha a tanár vagy bárki, érzi lelkiösmeretének nyomását, kiléphet nemcsak a tanári hivatalból, hanem az egyházból is, anélkül, hogy anthémát szórnánk utána s idvezülhetését legtávolabbról is kétségbe hoznók. Mit kíván tehát B. ur? Azt csak nem kívánja talán, hogy pl. az

unitárius egyház által alapított és fentartott főiskolában, unitárius papnő vendékeknek a római katolika vagy valamely más egyház teológiáját tanítsák az unitáriusoké helyett? Mi tőlünk se kívánjon tehát ily képtelenséget. Elvégre is a mi saját főiskoláinkban, amelyek nem állami, hanem egyházi birtokok és intézetek, a tanár van az egyházért, nem pedig az egyház a tanárért. Elég tér van, a magyar protestáns egyház határain belül is mind a szabad vizsgálódásra, mind a tudomány szempontjából különböző álláspontok foglalására.

A magyar protestáns egyház, az én csekély tudomásom szerint legalább, a konfessziók s általában a felekezeti alaptanok tekintetében, mai nap sem kíván többet saját tanáraitól, mint amenyit maga Ballagi ur 1862 és 63-ban, fentebb idézett művének mindkét kiadásában, önként és szabadon megkívánandónak és szükségesnek nyilvánított.

Sőt, ebben a B. ur et comp. által oly sokszor gunyolt és sértegetett tiszántuli egyházkerületben és debreceni főiskolában a tanárok s épen a theologiai tanárok esküjében is, a konfesszió, vagy symbolikus könyv fel sem említették. Én „orthodox, ultramontán, magamat csalhatatlannak tartó, megbukott és elsűjdedt“ ember ugyanis, még az 1862-dik év april havában, a tiszántuli egyházkerület közgyűlése által, Tisza Kálmánnal együtt kineveztetvén avégre, hogy lelkészek, tanárok s más tisztviselők számára új esküformákat készítsünk: csakhamar elkészítettem, kinevezett társamhoz elküldöttem s ő átvizsgálván, minden változtatás nélkül helybenhagyta azokat. Ezen esküformák közül némelyek, amint az alkalom hozta magával, időnként átnézettek s fogamatba vétettek a közgyűlés által, egyetemlegesen és teljesen azonban, csak a múlt évi augusztusi közgyűlésben fogadtattak el, és pedig minden módosítás nélkül, amint az akkori jegyzőkönyvekben olvashatók. — Ezen esküformákban már, amelyeket különben is, a közelebbi multakra való minden kötelező tekintet nélkül, saját egyéni felfogásom és meggyőződésem szerint fogalmaztam, a helvéthitvalláshoz való korábbi erős lekötötést, mindenütt elhagytam. A tanra nézve — a lelkészek esküformájában ez áll: „tanításaimban, az Isten ígéből meritett s anyaszentegyházunk által bevett symbolikus könyveket tiszteletben tartom“; — a tanárokéban pedig csak ez áll: „tanításaimban a tiszta protestáns keresztyénséget . . . soha meg nem sértem“.

Mielőtt tehát német földön és másutt a Protestantenvereinek és Reformvereinek létrejöttek volna s mielőtt a mi protestáns vagy reformegyletünk csirája még csak mikroskopiumpal is felfedezhető lett volna, én, tőlem telhetőleg igyekeztem szolgálni közöttünk az egyházi és theologiai okos szabadelvűség ügyének anélkül, hogy magamat a nihilizmus pokoli kéjeinek karjai közzé vettem s felekezetünk alaptanai iránt

hütlenné lettem volna. Igenis, mert meg voltam és meg vagyok győződve afelől, amit már őseink is nagyon jól tudtak, hogy t. i. a felekezeti alap-
tanok iránti hűség, nem egyértelmű a konfessziókhöz való szigoru
lekötöttséggel. — Styl és szabatoság dolgában most már talán javíthat-
nék némit amaz esküformákon, de a konfessziók dolgában, jelenleg is
akkori álláspontomon vagyok.

Igaz, hogy az általam fogalmazott esküformákban, a B. ur által is
egykor ünnepélyesen vallott, de most már a mint látszik, eldobott és
csufolt s z e n t h á r o m s á g e g y I s t e n e s z m é j e m i n d e n ű t t e l ő f o r d u l .
Ámde előfordul ez a többi egyházkerületek s épen a B. urék esküfor-
máiban is, s elő is kell fordulni a nem pusztá fogadásokban, hanem ün-
nepélyes egyházi esküformáinkban mindaddig, míg az evangéliomi p o -
z i t i v k e r e s z t y é n s é g n e k s é p e n a m i k é t p r o t e s t á n s h i t f e l e k e z e t ű n k n e k
is egyik alapfeltétele és főjellemezője a s z e n t h á r o m s á g e g y I s t e n
hite lesz. Az erdélyi, tiszavidéki s különösen tiszántuli re-
f o r m á t u s l e l k é s z e k p e d i g , n e m f o g j á k k ö n y e l m ű e n e l d o b n i a m a
hitet és annak tanát mindaddig, míg megemlékeznek ama nagyszerű iro-
dalmi és tudományos harcról, amelyet dicső őseik a szentháromság
hitéért, mindjárt a reformáció első korszakában vívtanak, amely harc e
vidéken a magyar reformált egyház élethálál harca vala. Nem fog-
ják könnyelműen eldobni ama nagyfontosságú eszmét és hitet épen a
tudományos theologia mezején sem azok, akik nem feledik, hogy az
ujabb kor több világhírű theologusai sőt bölcsészei is hiven meg-
tartják és a szigorú tudomány fegyverével is védelmezik a szent három-
ság fogalmát, melyet Hegel, „a világ alkotmánya s a r k p o n t -
j á ” n a k n e v e z e t t . —

Szólnom kell egy pár szót azon krökodil könyvekre is, amelyeket
Ballagi ur az én állítólag hütlennül elhagyott és szégyenletesen letűnt
szép multamra tekintve akkor hullat, midőn azt mondja, hogy nem volt-
tam még akkor, t. i. bukásom és süjvedettségem előtt „a z e g y e d ű l
i d v e z i t ő o r t h o d o x i a f e l a v a t o t t d o k t o r a ” .

Azon meggyőződésben vagyok, hogy ezen igen szerencsétlen és
férfihoz egyáltalában nem illő beszédben azt akarná B. ur elhítni a
közönséggel, hogy én a theologiai doktorságot azért nyertem, mert egy-
kori liberalis elveimet hütlennül megtagadva, orthodoxá, mégpedig a
legszélsőbb, „a z e g y e d ű l i d v e z i t ő ” o r t h o d o x i a h i v é v é l e t t e m .
Térmészetes, hogy ha ez igaz volna: én a legbecstelenebb és legnyomo-
rultabb jellemű emberek egyike volnék a világon. Nagy csuda lett
vólna, ha B. ur ezen szép és nemes fegyverhez is nem nyúlt volna elle-
nem s a Figyelmező ellen; sőt vettem észre, hogy már korábban is, az ő
lapja gunyosan emlékezett ez ügyről. Vele szóba e téren sem állhatok s
ha idézett szavait csakugyan az általam említett értelemben használta:

azokat egyszerűen rágalmozóknak nyilvánítom. Azoknak pedig, akik az én jellememet és életviszonyaimat nem ösmerik, megjegyezhetem, sőt a fenforgó méltatlan gyanusítás folytán meg is kell jegyez-nem, hogy én theologiai doktorrá neveztettem „honoris causa“, anélkül, hogy ezt, akár magam, akár más által kértem, vagy bármi szin alatt is közvetve vagy közvetlenül eszközöltem volna, és anélkül, hogy ez ügyben, az én theologiai irányzatom, ilyen vagy amolyan orthodoxiám vagy liberalizmusom figyelembe jött volna, s anélkül, hogy én magamat bármennemű elv vagy irányzat szolgálatára elköteleztem, vagy erre legkevésbbé is felhivattam volna. Akkor vettem ez ügyben egészen véletlenül és váratlanul a legelső tudósítást, midőn a theologiai doktorok collegiuma, már egyhangulag elhatározta a jelöltek közzé való soroztatásomat; de én ekkor is megírom, hogy az ügyben a legkisebb és legtávolabbi forszirozástól is iszonyodom s azt még csak feltenni sem akarom. Irodalmi műveim az illetők által komolyan figyelembe vétettek, s elvlasztatásom megtörtént a titkos szavazatok teljes egyhangúságával, különösen egyháztörténelmi műveimre való tekintetből; a váratlan és szerény kitüntetés megadatott nekem, az erről szóló ünnepélyes diploma szavai szerint a tudományt és irodalmat tekintve, mint „scriptis ad historiam reformatorum imprimis hungaricorum pertinentibus maxime illustri“. Egy külföldi protestáns egyházi lap szerint figyelembe jöttek egyházjogi, illetőleg iskolaügyi műveim is. Ha Ballagi ur, vagy bármelyik társa, az egyháztörténelmi nyomozás, bírálat és önálló történelmi dolgozás mezején többet tett mint én: akkor szégyenlenem kell általa piszkált doktorságomat; de ha többet nem tett: akkor engedje meg, ha nem szégyenlem azon férfiak általi szives és egészen önkéntes figyelembevételésemet, akik közül egynémelyik a protestáns theologiai tudományosság európai színvonalán áll, s akik közül hogy némelyeknek, ezelőtt mintegy husz évvel a theologiai tudományokban hallgatója valék, — arra mindenkor édesdeden emlékezem vissza. —

III.

Én részemről határozottan meg voltam és meg vagyok győződve afelől, hogy a mi egyházi és iskolaügyi vizálgodásaink szoros összekötetésben állanak a hazánkbeli politikai pártalakulásokkal és pártküzdelmekkel.

Nem az a baj forrása, hogy hazánkban különbféle politikai pártok vannak; merthiszen ez, az alkotmányos államélet egyik feltétele és jelensége; nem is az, hogy protestáns hitfeleink közül egyik ez, másik ama politikai párthoz tartozik, merthiszen még abból magából, hogy valaki protestáns, teljességgel nem következik, hogy neki már mint ilyennek szükségesképen ez vagy amaz párthoz kell tartozni. Jelenleg is lehetnek

hű és igaz protestánsok a jobb szintű mint a baloldalon, de mindegyik táborban s épen az ellenzékiek közt is lehetnek olyan protestánsok, akik vallásunk, egyházunk és iskoláink legszentebb törvényes jogait oly mérvben sem veszik most már tekintetbe, mint egy utolsó vasuti állomásnak ide vagy amoda helyezését.

A mi mostani viszállyaink forrása egy részről az, hogy a mostani kormánypolitika míg egyfelől annak semmi határozott és biztos jelét nem adta, hogy a különböző felekezetek közötti tökéletes jogegyenlőséget és viszonyosságot nemcsak a papíroson, hanem valóban és tényleg is életbe léptetni és megszilárdítani fogja: addig másfelől a protestáns iskolák történeti jogaihoz nagyon közel lépett, sőt azoknak nemcsak szabadságát, hanem lételét is akarva nem akarva nagy szorongattatásnak s végpusztulásnak tette ki. Sokan nem hitték ezt, midőn én hitfeleimet szemben a közvéleménnyel erre figyelmeztettem. Most már, aki az események előtt szemeit szándékosan be nem hunyja, látni fogja, hogy bár a törvény végrehajtásához az illetők még eddig nagyon gyengéden láttak, Erdélyben és másutt mégis száz meg száz protestáns népiskola fenállhatásának alapja formá szerént meg van rendítve. Apáink által szerzett s örökké tartóknak mondott és hitt ősi szép jogaink, gyermekeink saját vallásunk szerénti autonom közoktatásának és nevelésének édes szabadsága, a különféle csalékony jelszók és cifra lobogók alatt megindult áramlatok által végveszélylyel fenyegettetnek, vóltaképen csak amiatt, mert s z e g é n y e k v a g y u n k ; s im szegénységünk, kifosztott vóltunk s vérző sebeink mellett is, a szabadság és modern kultúra stb. nevében, némelyek által gunyakaj közt a gazdagokkal és hatalmasokkal való versenyre és harcra taszigáltatunk!

Mostani viszállyaink forrása másrésztől az, mert némely hitfeleink a kormánypolitika zászlói alá lépve, elhagyták egyuttal saját egyházi és iskolai szabadságunk történetjogi alapjait is, s azokat, akik ez alapon megmaradtak, minden módon leverni igyekeztek. Ezek közül való Ballagi ur is.

Oly eszelős nem vagyok, hogy magamat csalhatatlannak tartsam, miként azt B. ur nagy gyermekséggel sokszor reámkenni erőlködött; de azt, határozottan merem állítani, hogyha ő folyvást országgyűlési képviselő maradhatott volna, amiként akart, és hogyha ő folyvást az ellenzék vagy baloldal soraiban maradt volna, amiként nem akart: akkor nem lettem volna én ő előtte s az ő bajtársai előtt, Révész Bálinttal s általában a tiszántuli egyházkerület több férfival egyutt: orthodox, ultramontán, jezsuita, reaktzionárius stb., hanem lettünk volna, Isten tudja, mily dicső férfiak!

1861-ben Ballagi urral egyutt, s egy pártzászló alatt vóltam az országgyűlésen. Én a fenforgott nagyfontosságú kérdésben nézeteimet

elbádván, ezekhez hiven és következetesen, saját egyéni meggyőződésemből a képviselőségről tüstént lemondottam. Deák Ferenc, — a kétségenkívül nagy hazafi, kit mindenkor őszintén tiszteltem, bár politikai végelvit nem osztottam, — ily nagy embertől egészen váratlan figyelemben részesítvén az én nézeteimet és azok sarkpontját: nem kételkedett következetességből származott lemondási lépésemet „jellemszilárdság”-nak nevezni.

Én hazajöttem; politikától félrevonultam s nyilvánosan csak akkor szólottam egyszer vagy kétszer, midőn arra egyenesen felszólítva valék, de soha sem köz, sem magános téren, egykori nézeteim és álláspontom alapjától, parányiságom és igénytelenségem mellett is el nem tértem; e folyóíratra nézve mondottam és folyvást megtartottam, hogy ez, nem politikai pártérdekek szülötte és szolgálja stb., s most is azt mondom, hogy ha a mostani ellenzék diadalra jutva, egyházunk és iskoláink ügyében az eddigi kormánypolitikát vallaná: akkor én, még nagyobb erélyességgel és elszántsággal harcolnék történeti jogaink érdekében.

Ballagi ur ott maradt az országgyűlésen s a határozati illetőleg ellenzéki párt körében, későbbben pedig amint mondják, nem épen férfias ingadozások után, bár nem juthatott többé be az országgyűlés kebelébe: átment a kormánypárthoz. Ha meggyőződésből tette, jól tette; kinek mi köze hozzá?

Hanem ugyan kérem és kérdem, — s ehez már van közöm, — hogy ő, akár egyházi s iskolai autonómiánk, akár a theologiai irányzatok, akár a politikai pártállások tekintetében micsoda méltó és jogos alapon vádolhat engemet bukással, süj-jedéssel, s miként akarhatja gyanussá tenni s befektíteni a közönység előtt az én nevemet és jellememet, a melyeknek tisztaságát én, minden körülmények között hiven megtartani igyekeztem. —

Most már bocsáss meg nekem tisztelt olvasó, hogy neveznek hoszszu időn keresztüli marcangoltatása után, önmagamról is ily sokat beszélni, szeméremmel bár, de mégis kénytelen valék. Ne félj; sok ideig nem fog ez megtörténni, habár folyvást és még nagyobb mértékben telve lenne is az Augiások istállója. Nem vagyok Herkules, hogy herkulesi munkára vállalkozzam!

Az ugynevezett „protestáns egyesület”-ről azonban, még ez év folytán tüzetesen szólni igyekszem, de nem különlegesen s nem személyekkel bibelődve, hanem korunk vallásügyi főbb irányzatainak ösmertetése folytán. — Részemről teljesen meg vagyok győződve, hogy amaz egyesület, amelynek egyébiránt még mivoltát és célját sem gondolták át kellően az illetők, a két magyar protestáns hitfelekezetnek kö-

rén kívül esik, s a mi egyházi életünk s az evangyéliomi protestántizmus és reformátzió alapelveivel és irányzatával anyira nem egyezik, hogy egyházi hatóságainknak, lelkészeinknek s más egyes hitfeleinknek amaz egylettel való szövetkezését csak a legvészesebb tévedések egyikének lehetne és kellene tartanunk. —

Révész Imre.

K ü l ö n f é l é k.

Gausz nyilatkozata az emberi lélek személyes halhatatlanságáról s a sirokontuli jobblétről. — Gausz mint tudja van, a csillagászat tanára s a csillagvizsgáló intézet igazgatója volt a göttingai egyetemen, éspedig majdnem félszázadon keresztül. 1855. febr. 23-kán halt meg, 78 éves korában. E nagyérdemű s világhírű matematikus és csillagász, így nyilatkozott a többek közt: „Van e földön élvezete az elmének, mely a tudományokban talál kielégítetést; van élvezete a szívnek, mely főleg abban áll, hogy az emberek ez élet fáradalmait és nyomorait kölcsönösen könnyítik egymáson. De ha csak az lett volna célja a fölénynek, hogy a különböző égi testeken oly teremtményeket hozzon létre, akiknek avégre, hogy amaz élvezetekben részök lehessen, csak 80—90 évre terjedő lételet engedne: akkor ez, valóban igennyomorult terv volna. Ha a léleknek egykor csakugyan meg kellene halnia, akkor mindegy, akár 80, akár 80 millió évre terjedjen élete: ez az élet nem egyéb lenne, mint egy oly kis haladéki idő, amely a már vesztőhelyen álló gonosztévőnek engedtetik. De kényszerülve vagyunk elfogadni azon nézetet, amely mellett a szigorú tudományos alapokon kívül még oly sok egyéb is szól, hogy t. i. ezen mi látható anyagi világukon kívül, van még egy másik tisztán szellemi világalkotmány is, épen oly változatos, mint ez, amelyben élünk; — rendeltetésünk az, hogy ama szellemvilág részesei legyünk“. — Valóban jól esik e szavakat hallanunk épen egy csillagvizsgáló nagy tudós ajkairól; merthiszen jól tudjuk, hogy a lélek önállósága és egyedi személyes halhatatlansága is — oly sarkigazsága a keresztyénségnek, amelylyel együtt állaniok kell a többi sarkigazságoknak is.

A természettudományok és a keresztyénség. — Az „Allgemeiner literarischer Anzeiger für das evangelische Deutschland“ című kitűnő tudományos folyóirat ez évi első füzetében egyik második rangú német természettudósnak a biblia elleni támadásai utasítottán vissza, egy rövid értekezésben, ennek folyamán ez van mondva a többek között: „A természettudomány hősei egyáltalában nem foglaltak el ellenséges vagy gunyos álláspontot a keresztyénséggel szemben, sőt inkább „a legünnepeltebb férfiak, az ő tudományos diadalainak közepette, megadták Istennek a dicsőséget s szabadon és alázatosan elösmerték a határt, ahol a tudalom országának vége van s a hit uralkodása kezdődik“. (Fürer. Naturwissenschaft und heilige Schrift. A

Deutschland c. folyóiratban. I. 416.) Copernicus, Keppler, Newton, Gauss, Cuvier, Schubert, Raumer, Wagner, Liebig, Hyrtl, — e fényesen tündöklő nevek s első rangu tudományos tekintélyek, minden vizsgálódásaik mellett sem szégyenlettek szilárdul megmaradni az ő keresztyén hitvallásuk mellett. Csak a másods harmadrangu csekély szellemek azok, akik egyóldalu s szűkkörű természetvizsgálataikban, nagy kevélységök és hiúságuk miatt semmi egyebet nem akarnak elösmerni. Hanem csak azt, amit ők találtak fel; az ilyenek az analysishez, a dolgoknak elemeikre való anatómiai szétbontásához nagyon jól értenek, de a synthesishez egyáltalában nem tudnak s ott hevernek előttök a dissecta membra, minden fensőbb egység és összekötő szellem nélkül. Emellett nem szabad elfelednünk, hogy a természet tudományt, a természet ismével felcserélnünk nem szabad. A tudomány más valami, mint a tapasztalati észleletek egymáshoz sorozása. Lehet valaki gazdag és szerencsés az észleletekben s dicső figyelő és csudálatraméltó experimentator, de azért ő még nem a tudomány embere, hanem csak szolgálja a tudomány emberének. A természet tudománya még nagyon kezdetleges állapotban van. A tények tömegét, s azok bizonyosságát és tisztaságát folyvást vizsgálni és rostálni kell. Ez az emulhatatlanul szükséges előmunkát a valódi tudományhoz, amely abban állana, hogy az egységes törvények kerestessenek fel s azok egymással összefüggése mutattassék ki és pedig minden mezőin a természetnek, amely véghetetlen sokfélesége mellett is egységes valami és élő-organismus. — Legyen ez is egy kis figyelmeztetés arra, hogy nem kell mindjárt zavarba jöni azon urak lármájára, akik nálunk a természettudományok emlegetésével handabandáznak a keresztyénség és az evangéliumi hitvallások ellen. —

Protestánsok-e az unitariusok? E kérdésre Marheineke ily értelemmel felel: Minden kétségen túl van, hogy a socinianusokat vagy unitariusokat (mert M. a kettőt egy jelentésűnek veszi) a protestánsok közzé számítani semmiképen nem lehet, — következő okokon: megvetik az oecumenicum symbolumokat; semmiféle symbolumi közösségben nincsenek a protestánsokkal, a protestánsok symbolikus tanai ellenkezésben vannak a socinianusokéival, sőt a socinian tanok egyenesen kárhoztatva is vannak a protestánsok symbolumaiban; a weszfáliai békekötésben csak a lutheránok és reformátusok nevezetnek protestánsoknak, a többiek az evangélikusok sorából kizárják. Egyáltalában nem lehet protestánsnak nevezni theológiákat sem; sőt miután az észta hit forrásának és szabályozójának tartják: magából ebből nyilván van, hogy mily távol esnek az evangélikus egyház mivoltától és szellemétől. — Mindezek mellett is azonban, a keresztyén nevet az unitáriusoktól megtagadni nem lehet. — Ezeket mondja az 1846-ban elhunyt Marheineke, előbb erlangeni; heidelbergi, majd végre berlini egyetemi rendes hittanár, az újabb idők legtekintélyesebb protestáns theologusainak egyike, aki különösen a symbolika mezéjén, mindaddig felül nem mult tekintély. Nyilvánítja pedig ama nézetét az unitáriusokról, latin nyelvű s egyetemi vezérfonalul szolgáló symbolikájának 3-dik kiadásában a 206-dik lapon. —

Egy haldokló porosz katona Szedánnál. — „Vigyetek el“, monda egy a harcban megsebesült s roskadozni kezdő porosz katona mellette álló bajtársaihoz. — „Csak vigyetek tovább s fektessetek le, — mondá ismét; — érzem, hogy mindjárt meghalok.“ Lefektették őt társai s visszatértek a harcba. — Néhány perc mulva egy tiszt meglátván a vérben haldoklót, nagy szíveséggel kérdezé tőle: „Nem tehetnék-e önért valamit.“ — „Köszönöm uram, semmit sem!“ — „Ne hozzak egy kis vizet?“ kérdé ismét a jószívű tiszt. — „Köszönöm uram! mindjárt meghalok én.“ — „De hát épen semmit sem tehetek önért? Ne irjak barátainak?“ — „Nincs nekem barátom, akihez ön irhatna; hanem kérem, vegye ki hát táskából bibliámat s olvassa el nekem János evangyélioma XIV-dik részének végéről azon pontot, melyben a Megváltó a békességéről szól.“ A tiszt olvassa: „Békességet hagyok néktek, amaz én békességemet adom néktek; nem úgy adom mint e világ adja. Ne háborodjék meg a ti szívetek és ne féljen.“ — „Köszönöm uram! mondá a haldokló, — nekem meg van ez a békességem; megyek Megváltómhoz, az Isten velem van; nincs már többé semmire szükségem; — s e szavak után lelkét kibocsátá. — A német protestáns katonákról a közelebbi háborúkból, több ily vonások vannak feljegyezve.

A protestánsok száma a földön. — A közelebbi időkben több külföldi lap és folyóirat következőleg mutatta ki a protestánsok számát:

Az északamerikai egyesült államokban	33	millió
Nagy Britannia s Irland	25	„
A német birodalomban	25	„
Skandináviában	7 ¹ / ₂	„
Hollandia, Belgium, Franciaország	5	„
Magyarország, Ausztria, Rumánia	6	„
Helvétzia, Oroszország s Európa többi része	5	„
Britt Amerika, Nyugatindia	4	„
Ausztrália, Tosmania, Uj Zeland	1 ¹ / ₂	„
Liberia, Natal, Capland	1 ¹ / ₂	„
Egyiptom és Afrika	1	„
Armenia és Azsia	5	„
Délamerika	1 ¹ / ₂	„

összesen tehát az egész földön 121 millió protestáns van.

A főbb hitfelekezetek és népfajok statisztikai állása Európában, az újabb időkben következő összegekkel mutatták ki: Római katolikus van 148 millió; (ebből Franciaországra 35¹/₂, Ausztriára 28, Olaszországra 26, Spanyolországra 16, Németországra 14¹/₂ millió esik). Görögkeleti van 70 millió; (ebből esik: Oroszországra 54, Törökországra 5, Rumániára 4, Ausztriára 3 millió). Protestáns van: 71 millió; (ebből esik: Németországra 25, Angliára 24, Svéciára, Norvégiára 5¹/₂, Oroszországra 4, Ausztriára 3¹/₂ millió). Zsidó van: 4,800,000; (ebből esik: Oroszországra 1,700,000, —

Ausztriára 822,000, — Magyarországra 1,300,000, — Németországra 500,000). Népfajt vagy nemzetiséget tekintve van: román (azaz francia, olasz, spanyol, rumén stb.) 97 $\frac{1}{2}$ millió; germán 93 $\frac{1}{2}$ millió (ezek közt német 55 millió); szláv 82 millió.

Rövid irodalmi szemle.

Sudhoff Karl. Theologisches Handbuch zur Auslegung des Heidelberger Katechismus. Ein Commentar für Geistliche und geförderte Nichttheologen. Nagy 8 r. IX + 514 l. Frankfurt a M. und Erlangen 1862. Heyder u. Zimmer.

Dalton Herm. — Immanuel. Der Heidelberger Katechismus als Bekennniss und Erbauungsbuch der evangel. Gemeinden erklärt und aus Herz gelegt. IV + 539 l. 8 r. Wiesbaden. 1870. Niedner.

Az 1863-dik évi július hó 8-dikán nagyszámu buzgó reformatus hívek voltak egybegyülve közlrol s távolról Detmold városában s a Heidelbergi Katechizmus háromszáz évvel azelőtti létrejvetelének emlékeztére tartának egyházi ünnepélyt. A gyülekezet a városi főtemplomba sereglett össze, s itt, miután elénekelték: Allein Gott in der Höh' sey Ehr, s az ősz szuperintendens Rhodewald kezdő könyörgést mondott s felolvasta a 46-dik zsoltárt, Brandes göttingeni lelkész egyházi beszédet tartott Zsid. XIII. 7. felett: „Megemlékezetek a ti előttek járókról, kik nektek szólták az Istennek beszédét“ stb. Lelkesedéssel emlékezett szónok Ursinusról, Olevianusról s a kegyes Fridrik választófejedelemlről, mint a heidelbergi káté létrehozóiról, ezek életéről, haláláról, mint akik az említett kézikönyv által mindemai napig hirdetik az Isten ígését s mind halálíg hívek valának amaz egyetlenegy fővigasztaláshoz. Egy énekvers eléneklése után Dr. Heppe egyetemi hit-tanár Marburgból, velős és hatályos beszédben azt fejtegette, hogy mily nagy jelentősége van a heidelbergi káténak az Isten országa történetében. — Mellékesen meg kell itt említenünk, hogy nevezett évben, az ész a k a m e r i k a i reformattus gyülekezetek és zsinatok is a legnagyobb lelkesedéssel emlékeztek meg a közöttök folyvást kézen forgó Heidelbergi kátéről. Az amerikai német reformattusok egyetemes zsinata, mely 1863. január 17—23. napjain Philadelphiában tartá üléseit, kiválóan nagyszerű ünnepélyességgel emlékezett meg a heidelbergi kátéről s ez alkalomból egy terjedelmes emlékkönyv is jött létre, a káté történetére vonatkozó igenérdekes adatokkal. Ez ünnepélyekre való buzgó előkészületek indíták a kitünő theologus Sudhoffot, a majnai frankfurti ref. gyülekezetet lelkipásztorát, hogy már darab idő óta készen lévő címzett művét világra bocsássa. — Sudhoff műve, mely kiválóan a lelkészek használatára van szánva, három főrésze oszlik. Az első vagy rendszeres rész a keresztyén theologia főbb tárgyairól értekezik, mint pl. Isten, teremtés, bünváltság stb. stb. s ezeket az egyháztörténelem egy időrendű váz-lata követi. A második rész a káté kérdéseit sorról sorra egyenként magyarázza. A harmadik, vagyis történelmi rész nem anyira magának a heidelbergi káténak, mint inkább azon történelmi viszonyoknak leírásával foglalkozik, amelyekből a káté eredetét vette. A részleteket illetőleg utal

szerző az Olevianusról és Ursinusról írott terjedelmes művére: Olevianus und Ursinus. Leben und ausgewählte Schrifften. Nach handschriftlichen und gleichzeitigen Quellen von Carl Sudhoff, Licentiat der Theologie und Pfarrer zu Frankfurt am Main. Elberfeld 1857. Nyolczadik kötete ez a Hagenbach és többek által kiadott „Leben und ausgewählte Schrifften der Väter und Begründer der reformirten Kirche“ című derék vállalatnak.

Dalton műve már, mint czime is mutatja, az egész gyülekezetre, annak egyes tagjaira közvetlenül akar hatni s főcélja az, hogy akikkel a tant megösmertette, azokat lelkesitse is, hogy arról vallást tegyenek. Ami a mű tartalmát illeti: az előszó után egy történelmi bevezetés következik, amelyben a káté létrejöttének s szétterjedésének története adatok elő. A heidelbergi kátét, mint Göbel mondja egykor, úgy kell tekintenünk, mint az összes német és francia reformátzió virágát s gyümölcsét; e könyvben a lutheri bensőség, a melanchtoni világosság, a zwinglii egyszerűség és a kálvini tűz egygyé vannak olvadva s épenezért egyetlen hitvallási és tankönyve lett ez a német reformált egyháznak Pfalztól Hollandiáig vagy Brandenburgig s Poroszorszáig. — A történelmi bevezetés után jó az egyes kérdések magyarázata a könyv rendi szerint.

Ezekből is láthatja a tisztelt olvasó azt, ami egyébiránt az illetők előtt tudva lehet, hogy a külföldi reformátusok, akiknek ősei egykor elfogadták a heidelbergi kátét, ma is kitűnő nagy tiszteletben tartják azt családjuk, iskoláik és isteni tiszteletök körében egyiránt. Csak egy évtized alatt is egész sereget alkot a heidelbergi káté iskolai kiadásainak száma.

A protestáns egyházak symbolikus könyvei között a heidelbergi káté főjelleme és sorsa épen az, ami a Kálviné a reformátorok között, t. i. egyszerűség, világosság, rendületlen határozottság, nagy szigorúság s a római katolikus klerus s különösen a jezsuiták általi rendkívüli gyűlöltetés és üldöztetés. Kiváló mértékben ez volt sorsa a heidelbergi káténak épen hazánkban is s ez volt egyik oka, hogy magyar református őseink és elődeink nagy hűséggel ragaszkodtak e könyvhöz, mint a biblia után legfőbb irodalmi kincséhez egyházunknak. Most ha szabad és lehetséges volna, azt kérdezném a magyar reformált egyház igentisztelt esperesteitől s más előljáróitól, hogy vajjon miként áll jelenleg a heidelbergi káté ügye a templomokban és az iskolákban??...

Luthard Dr. chr. Ern. Die Synoden und die Kirchenlehre. Den Synoden der evang. lutherischen Kirche gewidmet. Leipzig. Dörffling. 56 l. 8 gar.

E kis műben a tudós szerző azon álláspontot akarja kimutatni, amelyet az ő meggyőződése szerint az evang. egyházban a zsinatoknak általában s legközelebb a mult évben tartott szászországi evang. zsinatnak is el kell foglalnia az egyház hitvallása és alaptanai irányában. Szerző is óhajtja a zsinatokat a német föld országos protestáns egyházaiban, de leginkább csak azért, hogy egy conservatív alapokon nyugvó zsinati alkotmány adassék az egyháznak. Az egyházi tanokat illetőleg azonban lehetetlen a zsinatnak törvényhozói jogot adni, hacsak az egy-

házban véghetetlen zürzavarokat nem akarunk támasztani. Szükség, hogy a zsinat nem felette, hanem alatta álljon a hitvallásnak. „Tant létrehozni, változtatni, vagy afelett itélni nem a zsinat dolga. Hanem az az ő tiszte, hogy az egyház épületét folytassa tovább és pedig úgy, hogy az egyház legfőbb és legdrágább kincsei. t. i. az ige és a sákramentumok sértetlenül fentartassanak és azok üdvös hatása biztosítva legyen“. — Luthardt nézete a zsinatoknak a tanhoz való viszonyáról tulszigorunak látszik; pedig lényegét tekintve, teljes és igaz az. A zsinat, mint ilyen, az egyházi alaptanokra nézve merőben konzervatív tartozik lenni; — amely percben ő elhagyta az alptanokat, abban a percben megszűnt zsinat lenni; — és ha pl. valamely református zsinat, első tagtól az utolsóig teljes egyetértéssel és öszhangzással proklamálná is, hogy ő felekezettünknek a szentháromságról szóló alptanát elveti: ez csak egyedül magokat a zsinati tagokat kötelezné, és pedig a többek közt arra is, hogy tüstént oszlassák fel magokat mint ref. zsinatot és lépjenek ki a ref. egyház kebeléből. Oly egyes protestáns embert, gyülekezetet vagy megyét s kerületet pedig, amely a zsinati tagokat a hitcikkekre nézve is teljhatalommal ruházná fel s így magát arra kötelezné, hogy bármit határozzon a zsinat Istenről, váltságáról s általában a hit tárgyairól, ő azt kész engedelmességgel el fogja fogadni, — képzelni sem lehet; mert az ilyes egyes ember, gyülekezet stb. abban a percben, amelyben magát ilyesmire kötelezné, megszűnnék protestáns lenni. Hogy a zsinatnak nemcsak az egyház alptanaira, de más lényegesebb dolgokra, pl. az államhozi viszonyra s az alapjogokra vonatkozólag is teljhatalmat adni teljességgel nem lehet, azt már apáink jól tudták, midőn a budai zsinatra választott követeket szoros utasítással, sőt néhol esküformával is lekötötték a hitvalláshoz és alapjogokhoz, így pl. a szathmári követek esküformájában ily tétel fordul elő: „En N. N. esküszöm az élő Istenre, aki Atya, Fiu, Szent Lélek, szentháromság, örökkévaló egy igaz Isten, hogy . . . . akármely dolgok forduljanak elő, azokban a szent írástól, a konfessziótól, vallásunknak principiumaitól, szabadságától, ekklézsiáinknak és egyházi rendünknek jussaitól, az országnak is a bécsi és linci pacifikátziókat megerősítő s az azokon fundált törvényeitől semmiben és semmi tekintetért el nem távozom“ stb. Egyébiránt voltaképen nincs is szükség külön zsinati esküre, merthízen, ha a lelkészi esperesti stb. eskünek van értéke, amint hogy minden bizonynyal van is: ennek a zsinaton is és itt kiválólag kell mutatkoznia épen az egyház alptanai iránt is

A zsinatnak tehát az egyházi alptanokat csak konzerválni, nem pedig módosítani és elvetni, áll jogában és köteletségében. De azért még sincs stabilizmus, mégis van tökélyesbülés a protestáns egyház kebelében is az Isten által kijelentett alapigazságok és tények felfogásában — s kifejezésében.

Gondolkozzál e tárgy felett egykissé tisztelt olvasó!

Luthardt egyébiránt, hogy végül mellékesen megjegyezzem, korunk legkitünőbb lutherán theologusainak egyiké, rendes hittanár a lipcei egyetemben s több jeles theologiai műnek s azok között egy apologetikának is szerzője. —

Die zweite General-Synode der evangelischen Kirche augsb. und helvet. Confession in den deutsch-slavischen Ländern Österreichs. Juni—Juli 1871. Herausgegeben von Heck, Superintendent. Vikar A. C. in Wien. Wien 1872. Nagy 8-adrét IX + 673.

Az ausztriai birodalombeli ágostai és helvéthitvallású evangélikusok múlt évi nyáron tartott zsinata előtt és folyama alatt egyes füzetek jelentek meg a zsinati tárgyról és tárgyalásokról. E füzetek utolsói azonban, főként némely nagy fontosságú okmányokat tartalmazva, csak a közelebbi időkben jelentek meg s így most, a többiekkel együtt alkotják a fentcímzett vastag kötetet. Vannak e kötetben önálló értekezések is némely főbb tárgyról, mint pl. az iskolaügyről, a lelkészek hitvalláshozói lekötöttségéről, a nemzetiségekről s az evangéliom viszonyáról azokhoz. stb. Az alakulási előzmények a küldöttségi munkálatok, a tárgyalások s azok eredményei, egyszóval: a zsinat egész folyama részletesen elő van adva mindkét felekezetre vonatkozólag. A Függelékben vannak végre egyebek közt többrendbeli emlékiratok, az iskolaügyre, a tescheni gymnáziumra, a felekezetek egymáshozói viszonyára, a bécsi evang. theologiai fakultásra, a biblia terjesztésre stb. vonatkozólag; végre egy szervezeti javaslat az ágostai hitv. egyház számára.

Az ágostai hitvallású zsinatnak az evangélikus iskolák ügyében, a minisztériumhoz intézett emlékirata, a többek között ily alapfeltételeket is tartalmaz:

„Az evangélikus egyház a népiskolát a reformátziótól kezdve a jelen óráig, saját önfentartása mulhatlan feltételének tekintette s voltaképen a reformátzió lett a népiskolák anyja s teremtője“. — „Iskoláink a mi egyházunk előtt valódi drága kincsek valának“.

A jobb idők s a jogosság és méltányosság egyik jeleül említettik fel, hogy az evangélikus iskolák „a római katolikus állami felügyelők alól kivétettek“, s a legfelsőbb helyen kimondatott, hogy „az evangélikus iskolák felett az állami legfőbb felügyelet is, csak egyedül evangélikus férfiak által gyakoroltatik“.

„Csupán maga a tudományos kiképzés sem az állam, sem a család érdekében nem elég, a legnagyobb sujjt az ifjúság vallásos és erkölcsi kiképzésére és nevelésére kell fektetni“. —

Különös nyomatékkal és helyesléssel említettik fel, hogy 1868-ban, akkori vallás és iskolaügyi miniszter Hasner, az urak házában így nyilatkozott: „A vallásos nevelés érdekét a szoros értelemben népiskolai tanítónak is, tehát nemcsak a vallástanítónak, szemé előtt kell tartani, minthogy az, a különböző olvasó könyvekben. Abekben stb. különben is érvényre és jelentőségre emelkedik. A tanítás és a nevelés a népiskolában elválaszthatlanok egymástól, és azok, akiknek e két célra kell munkálniok, nem tartozhatnak különböző álláspontokhoz, ha csak azt nem akarjuk, hogy a növendék teljes tökéletes zürzavarba jöjjön, afelett amit egyik s másik oldalon tanítanak, és én konstatirozhatónak tartom, hogy az iskolaügy legszabadabb elvű iróinak többsége bevallja, hogy a népiskoláknál a hitvallásnak figyelebe nem vétele mind paedagogikai, mind didaktikai tekintetben helytelen elv, s e részben én oly férfiakat is, akiknek más téreni liberalizmusa, sőt radikalizmusa

minden kétségen felyül áll, hozhatnék fel, mint azon tételnek hiveit, hogy az iskolákban a hitfelekezeti érdek méltánylást követel". —

Mint különös sérelem említették fel a többek közt, hogy a felekezeti tanító, aki pedig csak anyit tartozik tanítani, mint a községi, csak igenkérés esetben részesülhet az országos tanítói nyugdíj alapban.

Végül kimondja az emlékirat, hogy az iskolaügyi törvényhozásnál a családra való tekintet vétessék fel alapelvül és hogy a népiskola céljával teljességgel nem ellenkezik, hitfelekezeti népiskolákat állítani s azokat nyilvános iskoláknak ösmerni" stb.

Mellékesen megjegyezhető, hogy a darmstadti Allgem. Kirchenzeitung folyó évi 1—2 számában helyeslőleg van közölve azon beszéd, amelyet a Gusztáv-Adolf egyesület múlt évi gyűlésén Dr. Kolacsek lelkész tartott volt az ausztriai protestáns iskolák ügyében. E beszéd is igenkeményen megtámadja az iskolaügyi törvényt, s a leghatározottabban szót emel a protestáns felekezeti iskolák fentartása mellett a vallás és egyház érdekében. Menti azon szegény gyülekezeteket, amelyek a nagy anyagi áldozatokat követelő törvénynek eleget nem tehetvén, iskoláikat a községi iskolákba beolvadni engedték, de igazolni nem akarja őket, mert „az evangélium iránt hiveknek kell lennünk mindhalálig"; s szerénte az iskolakérdés az ausztriai protestánsokra nézve életkérdés; — vóltaképen az evangélikus egyház életéről vagy haláláról vagy on szó az iskolaügyben". — Ennélfogva a protestánsoknak az iskolaügyi törvényhozás elleni oppozíciója tökéletesen igazolt, nem egyéb az „mint az evangéliumi lelkiösmeret ténye s egyszerű kötelességteljesítés. Az ausztriai protestánsoknak, saját önfentartásuk érdekében, minden körülmények között feltétlenül fenn kell tartaniok saját evangélikus népiskoláikat! Oly meggyőződés ez, amelyet nemcsak egyes presbyteriumok, de minden egyházmegyei és kerületi gyűlések, legközelebb pedig épen az egyetemes zsinatok is teljes egyetértéssel és határozottsággal kimondottak". stb. stb.

Ah de mily messze elmaradhatott a modern magyar kultúrától és liberalizmustól az a Gusztáv-Adolf egyesületi egyetemes közgyűlés, mely kebelében eféle eszmék és érdekek hangoztatását megengedte; s menyire nem képesek az új magyar protestántizmus színvonalára felemelkedni ezek a szegény osztrák protestáns zsinatok is, hogy a felekezeti iskolákhoz s az iskoláknak az egyházzal való életerős egybeköttetéséhez folytást ragaszkodni nem szégyenlenek!? A keresztyén egyház és a protestántizmus mivóltát ha igazán akarják megösmerni, akár azok a nagy németországi, akár az ausztriai protestánsok: miért nem jönnek ide a világtörténeti hatályú új magyar protestánsokhoz?

Mi részünkről kénytelenek vagyunk bevallani, hogy örömmel tanulunk mind a német, mind az ausztriai protestánsoktól s ez utóbbiaknak fentebb említett zsinatáról szíves készséggel elősmerjük, hogy az, a tagoknak nemcsak vallás iránti hűségéről és buzgóságáról, hanem mind egyetemes, mind theologiai műveltségéről kitünő bizonyosságot tesz s így a fentcímzett mű nagyon megérdemlené, hogy tüzetesen tanulmányoztassék, különösen azok által, akik nálunk, Isten tudja mi érdekből, a zsinatot emlegetik és arra egy kissé készülni akarnak. —

Die Semisaecularfeier der k. k. evangelisch-theologischen Facultät in Wien, am 25. april 1871. Im Auftrage des Professorencollegiums von Dr. Albrecht Vogel, d. z. Prodecan. Wien. 1872. Braumüller. Kis 8. r. 124. l.

Az igenérdekes kis füzet célja, a maradék számára emlékezetben hagyni azon magasztos félszázadi ünnepély lefolyását, amely, az oly sokat szenvedett, türt és nélkülözött, de azért folyvást hiven és erőlesen munkálkodott bécsi evang. theologiai Fakultás eddigi életében, a legörvendetesebb mozzanatok egyike. Másik célja a kis füzetnek, viszonzni azok szivességét, kik a nevezett Fakultásról, pályájának epokhalis pontján, megemlékezni készek valának. Közölve vannak tehát itt, a lakhelyek betürendi szerént a berlini, berni, bonni, boroszlói, erlangeni, gieseni, göttingeni, greifswaldi, hallei, heidelbergi, jenai, kieli, königsbergi, lipcsei, marburgi, rostocki, tübingeni egyetemek theologiai karainak, Hoffmann és Erdmann poroszországi general superintendenseknek, s Németországból s az ausztriai birodalomból több egyeseknek; hazánkból Székács, Karsay, Nagy Péter. Teutsch prot. püspököknek és más egyeseknek a bécsi ev. theologiai fakultáshoz intézett üdvözlő iratai. A hazánkbeli protestáns főiskolai hittanárok részéről sem egyéni, sem testületi üdvözlésre nem találtunk; pedig a bécsi theologiai fakultás hallgatóinak jóval több mint fele hazánkbeli volt; az eddigi tanárok közül többek, mint pl. Patay, Fäzi, Leitner, Schimko, Szeremley, Szeberényi, Rosskoff szinte magyarországiak. Nagy hiba lett volna, ha a mi tanáraink az ünnepélyre meg nem hivatnak volna; de ezt fel nem tehetem; még különösebb tehát ha meghivattak, de még csak egy szóval sem feleltek. — Nem épen érdektelen megjegyezni, hogy Berlinnek, „az új német birodalom metropolisának“ egyetemi hittanárai, különös nyomtatékkal utalnak a jelenkor nagyfontosságú és válságos vóltára és pedig mint olyanra, mely az evangyéliomi protestantizmus ügyére kedvező hatású fog lenni. „A világok megítélője most ismét szólott s még a siketek is meghallották az ő beszédét; sok lelek lőnek fogékonyokká az Isten ígéje iránt. Zavarba kellene jönnünk evangyéliomi keresztyénségünk ügye felől, ha nem lehetne reménylenünk, hogy az Isten ama beszédének vetéséből aratásunk leend“.... „Miként mitőlünk, ugy a német evangelikus egyházból mindenfelől üdvözlő hangok, jókívánatok hangzanak most Önök felé. Nem léha ohajtások s üres hangok ezek, amelyek elhangzanak amint kimondattak; — ezen szózatok mögött egy imádkozó, munkálkodó, erős s most saját erejének tudására jutott oly népnek rokonszenve áll, mely tiszteletet szerzett magának a világban s nem fogja többé megengedni, hogy az ő hitfeleibármiképen is, üldözés áldozataivá legyenek“ stb. A bécsi theologiai fakultásra tekintve, mondják végül: „Az, aki eddig türt és csak eltürtt vala, legyen diadalmasan harcoló és győzelmi koszorúval ékesített. Segélje erre Önöket az anyaszentegyház Úra és fegyverezze fel kétszeresen a mennyei lélekkel az ő igéjének erejében, amely szétmorzsolja a kősziklákat“. —